Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политикалыг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 52 (15272) ◆ 1994 чылдың март 26, суббота ◆ Солунга ат салган шагы 19.35 ☰ Садар өртээ 50 рубль.

ДЕПУТАТТЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРИ

«Депутат — чоннуң айбычызы, чоннуң төлөөлекчизи» деп турган сөстеривистиң үези эрте берген дээр болза шын эвес болур ийик. Депутат кижи, шынап-ла, чоннуң езулуг айбычызы, төлөөзи болуру дээрге бо нарын, кончуг берге үеде эң ыдыктыг, эң берге хүлээлге, ажылхерек деп билир апаар. Шаанда, «таптаашкын» үези деп турарывыс үелерде депутаттарга берген чагыгларны тускай бүрүткээш, ооң күүсеттинериниң хуусааларын, ол дээш харыысалгалыг кижилерни айыткан, бүтпес болза, чылдагааннарын тайылбырлаан улуг саавыр тургустунар, а депутат кижи ооң күүсеттинерин хайгааараар, ындыг-мындыг будулгаазын, шаптараазын тургустунганда үстүү черлерге (ынчангы обком, Президиум, чазак) чалбарып чеде бээр, оортан айтыышкын бердинген соонда амыр-ла турган болгай. Ам...

Ам үе өскерилген. Мурнундагы безин чыыштың депутаттарынга чагыгларны берип турдувус, оларны депутаттар хүлээп ап-даа турган, ынчалзажок чагыглар дораан-на хоозун түүлдер боон хуула бержиктер. Ам депутаттар чүнү канчаарыл? Чоннуң төлөөзи, айбычызы деп бедик атты эдилээр дээр болза, хоойлужудулга, төлөөлелге органының кежигүнү боон, ол талазыбиле тодаргай көрдүнген ажыл-хүлээлгелерден аңгыда бо шилчилгелиг берге үеде тус бүрүзүнде соңгукчу бүрүзүнүң, округунуң чурттакчы чонунуң эрге-ажыктары, амыдырал-чуртталгазын экижидери дээш сагыш салыры, түржүру чүгула үүлези, чымыжы болгу дег.

Ындыг сагыш човангыр, чону дээш шудургу хөделиишкиннің чижээн бистің Тывадан Россияның Күрүне Думазынче соңгаанывыс депутат Кара-кыс Донгаковна Аракчаа илередип турар. Херектің ужуру мындыг. Күрүне Думазының хуралдап келгениниң соонда март айның 7-ден ортан үезинге чедир ол Тывага чанып кээп, округунга соңгукчулар-биле ужуражып, маңаа турар ужурлуг турган. Ынчалзажок Тываның Социал хандырылга яамызындан хөй уругларлыг, чединмес өг-бүлелерге, уругларга дузаламчы акшазы бо чылдың эгезинден бердинмейн туруп бергениниң дугайында медээлеп, ол айтырыгга деткимче көргүзериниң талазыбиле бижик чеде берген. Депутат чанар дээнин соксаткаш, айтырыгның дөзүн аңаа, Москвага казып, тодарадып эгелээн. Ол талазыбиле Президент Б. Н. Ельциниң 1993 чылдың декабрь 10-да Чарлыы үнген, ынчалзажок РФ-тиң Санхөө яамызы ук Чарлыкты күүседир талазы-биле чогуур хемчеглерни албааны илерээн. Ол үгле чаңгыс Тывага эвес, Россияның хөй-хөй девискээрлеринге хамааржып турарын барымдаалааш, К. Д. Аракчаа ол айтырыгны Күрүне Думазының деңнелинге сайгарып көөрү-биле депутаттарга угуулганы чоруткаш, Күрүне Думазы сайгарып көөрүбиле ону хүлээп алганы таварылгада ол айтырыг талазы-биле доктаалдың, төлевилелдиң, Россияның Социал камгалал база Сан-хөө яамыларынга чогуур бижиктерниң төлевилелдерин ажылдап кылып, белеткээн.

Депутат кижи херек апарганда бодунуң уйгу-дыжындаа бодавас, кандыг-даа албан черинге киреринден, кандыг-даа айтырыгны сайгарып көөрүнден чалданмас ужурлуг деп үве ол ышкаш.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарынга депутат К. Д. АРАКЧААНЫҢ УГУУЛГАЗЫ

Бистің күрүневистің бир кол шиитпирлээр айтырыгларының бирээзи болза чурттакчы чоннуң, ылангыя ооң эң камгалал чок кезээнин — эвээш хандырылгалыг болгаш долу эвес өг-бүлелер, инвалид уруглар, азыракчызын чидиргени дээш пенсия ап турар уруглар болгаш өскелер-даа — социал камгалалының айтырыы болур. Чоннуң ол кезээнин социал магадылалдарының эргежок чугулазының дугайында бис бүгү деннелдерге чугаалап турар-дыр бис. Бо айтырыг дугайында Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельциниң Федералдыг Хуралга Угуулгазында-даа, РФ-тиң Чазааның Даргазы В. С. Черномырдиннің илеткелинде-даа четчири-биле, дыка эки болдунар кылдыр чугаалаан. Чурттакчы чоннун эң камгалал чок кезектеринге дузалаар бистің хүлээлгевистің дугайында Күрүне Думазының Даргазы И. П. Рыбкин база бодунуң март 11-де илеткелинге чугаалады.

Ындыг болганда айтырыг туруп турар, ол дээш дувурел база бар, ынчалзажок чоннуң социал камгалалының талазы-биле херектин байдалы кандыгыл? Чангыс чижектен киирейн. «Уругларлыг өг-бүлелерге күрүненин социал дузаламчыларының база компенсация төлелгелериниң системазын сайзырангайжыдар болгаш оларның хемчээлдерин өстүрер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң № 2122 Чарлыы эткен чылдың декабрь 10-да үнген. Айыттынган Чарлык-биле уругларга дузаламчыларның бар турган 18 хевирлери солуттунган болгаш оларнын орнунга чаңгыс аайжыттынган дузаламчыларны киирген. Ол Чарлык 1994 чылдын январь 1-ден күштүг боон кирер ужурлуг турган.

Чарлык күштүг боон эгелээн-даа: 1993 чылда бар болуп турган дузаламчыларның бүгү хевирлериниң талазы-биле төлелгелер ара соксаан, а чаа система-биле төлелгелерни кылырынга шынгыы шаптараазыннар, айтырыглар тургустунган. Үүл дээрге чурттун дыка хөй девискээрлериниде, ылангыя дотация ап турарларында, кандыг-бир чылдагаанбиле ада-иелери ажылдавайн турар азы алиментилер төлээринден ойталаан уруглларга, азыракчызын чидиргени дээш пенсиялыг уруглларга болгаш өскелерге-даа дузаламчы акшаны мынчага чедир бербээн. Ол төлелгелер Социал камгалал яамызынын шугуму-биле Федерациянын субъектилериниң бюджеттеринин акша-хөреңгилериниң күсели-биле төлеттинер ужурлуг турган.

Соңгукчуларымның дилээн езугаар Президентинин үстүнде айыттынган Чарлыының күүселдезиниң талазыбиле сайгарылганы март айда округка ажылдаары-биле тускайлаан үемнин дургузунда кылып чорудар ужурга таварыштым. Россия Федерациязының Социал камгалал яамызынга-даа, Сан-хөө яамызынга-даа тайылбыр ап четкиледим. Кайызынга-даа баарымга, айтырыг тургустунуп турарынга төпшээрештилер.

Россия Федерациязының Социал камгалал яамызы ол айтырыг талазы-биле телеграммаларны январь айдан бээр Белгородтан, Калугадан, Волгоградтан, Пошкар-Оладан, Екатеринбургтан, Владивостоктан, Сыктывкардан алгылаан болду. Яамының март эгезинде эрттирген селектор хуралынга ол айтырыгны Мурманск база тургускан. Президентиниң айыттынган Чарлыының күүселдезиниң Россияның бүгү девискээринге күүселдезиниң талазы-биле тодаргай медээлер бар бе деп мээң айтыыымга РФ-тиң Социал камгалал яамызының ажылдакчылары ындыг сан-түннер чок, үүге дээрге оларның талазы-биле статистика сантүннери квартал аайы-биле отчеттуг деп харыылады. Мээң бодап турарым-биле, бо айтырыг адак дизе, ай санының контролюнга турар ужурлуг.

Уругларга дузаламчы акшаларны чогуур үезинде төлевейн турарының чылдагаанларының дугайында мээң айтыыымга Сан-хөө яамызы... боттуг чылдагааннарны — төлелгелерни тус чер бюджеттеринден төлээр турган, ынчалзажок Чарлык чыл төнчүзүнде үнген, ынчангаш Сан-хөө яамызы Федерацияның субъектилериниң бюджеди-биле харылзааларны тодарадырда айыттынган чарыгдалдарны киир санап четтикпейн барганын айыткан. Амгы үеде ол бүгү барымдаалап көрдүнген, ынчангаш уругларга дузаламчы акша талазы-биле акшаландырыышкынның үнер дөстери ийиги кварталдың эгезинден тодараттынган, девискээрлер Чарлыкты долу хемчээлге күүседир аргалыг. А бирги квартал? Айтырыг харыы чок арткан.

Хүндүлүг депутат эш-өөр! Амыдыралга долу хемчээлге боттаныры бүтпес ындыг хоойлужудулга актыларын (чарлыктарны, хоойлуларны болгаш өске-даа) хүлээп алыры чежеге уламчылап кээрил? Чазактың четпес ажылындан үүге черле кижилер, бо таварылгада суг чурттакчы чоннун эң камгалал чок кезээ — эвээш хандырылгалыг, хөй уругларлыг база долу эвес өг-бүлелер, аныяктар, оон иштинде студентилер өг-бүлелери, инвалид уруглар, ада-иезиниң кайыбирээзин чидирген уруглар каражадап артып каар үүвел? Үүге дээрге олар боттарының эргелерин, бо таварылгада төлептиг чурттаарынга эргезин күүседирин чедип алыры дээш забастовкалаар, негээр аргазы чок болуп турары-биле ындыг каражадааны ол ышкаш-тыр. Олар хөй кезиинде ак сеткилдиг, бөдүүн, эрге-хоойлу чаза баспас хамаатылар, харын-даа олар боттары дээш туржу албас, а уруглар дээрге бистің эрге-хоойлуг деп турар күрүневистің эң-не эрге чок боон турар кезээ апарганы ол ышкажыл.

Хүндүлүг депутат эш-өөрлер! «Россия Федерациязының Президентизинин «Уругларлыг өг-бүлелерге күрүненің социал дузаламчыларын база компенсация төлелгелериниң системазын сайзыраңгайжыдарының болгаш оларның хемчээлдерин өстүрер дугайында» 1993 чылдың декабрь 10-да № 2122 Чарлыын күүседир дугайында» Күрүне Думазының Доктаалының төлевилели хевирге тургустунган чамдык саналдарны киирип тур мен. Бо төлевилелди боттарыңар хууда-даа, комитеттерге база комиссияларга-даа, а ол ышкаш фракцияларга база депутат бөлүктерге-даа сайгарып көргеш, чогуур эдилгелерни киирериңерни диледим. Бо айтырыгны Күрүне Думазының хуралынга соңгаарладыышкын чокка сайгарып көөрүнүң эргежок чугулазын барымдаалааш, мээң саналдан турарым айтырыгны Күрүне Думазының бо чылдың март 16-да болур хуралының хүн чурумунга киирер дугайында айтырыгны Күрүне Думазының Чөвүлелиниң хуралынга (бо чылдың март 14 азы 15-те) киирерин депутаттарның фракцияларының база бөлүктериниң удуртукчуларындан, комитеттер даргаларындан диледим.

Хүндүткел-биле Күрүне Думазының депутады К. АРАКЧАА,

№ 28 округ.
1994 чылдың март 11.

Делегейниң театр хүнүнге

ШЫҢГЫЫ ШЫЛГАЛДАНЫ ТУДАРЛАР

Бо чылын тыва театр, ооң коллективи делегейнин театр хүнүн бир онзагай байдал-биле демдеглеп эртирер. Үүл дээрге коллективке чаа күш немешкен. Ол болза, аныяк артистер-дир. Олар Санкт-Петербург хоорайның уран үүл театрының Академиязының тыва национал студиязының студентилери боон турарлар. Ол аныяктар дипломнарын борта камгалаар, холга алырлар. Тыва оолдар, кыстар ук Академияның доцентизи А. С. Шведерскийниң класынга өөренип турганнар. Аңаа бистің корреспондентивис каш айтырыг салган.

— Бистің сургуулдарывыстың диплом ажылын камгалап алыры шиилерин эккелген деп дыңнадым. Бо дээрге, улуг болуушкундур. Студентилерниң болгаш оларның дугайын чугаалап көрүңерем, Анатолий Самуилович?

— Тываның национал студиязы үш шии эккелген. Студентилер маңаа Р. Кинлингтиң «Бодун бодаар болбас диис» деп тоолун, Мольерниң «Жорж Данден» деп комедиязын, Кассоннуң «Черлик кижи» деп драмазын көргүскеш, диплом камгалап алырлар. Бо шиилерге ойнап турган, студент, бүрүзү бодун көргүзер, талантызын көрүкчүлерге ажыдар апаар. Харын-даа кижи бүрүзүнге үүгле ында-хаая көстүп каар эвес, а барыкла, аргалыг-ла болза, сцена бүрүзүнге ойнап үнүп кээр арганы бээр сорулганы башкылар коллективи баш удур бодаан дээрзин чугаалап каайн. Ооң кадында бо шиилерни үүгле найысылалга эвес, а республиканың кожууннарынга база көргүзерин бодап турар. Ынчан олар көрүкчүлерниң сонуургалын чедип ап болурлар. Мээң удуртуп турарым класымга баштайгы удаада 18 кижи өөренип кирген үве. Театр уран үүлүнүң Академиязының студентизиниң берге өөредилгезин, чурттал-газын оларның чамдыктары шыдавайн бардылар. Ам Кызылда он үш кижи келди.

— Силерниң академиянарга Тывадан үш студия өөренип турган болгай. Оларның дугайында башкылар коллективиниң үнелээшкини кандыг ирги?

— Оларны аңгы-аңгы тайылбырлап, чугаалаары берге апаар-дыр. Орта сайгарылга кылыр, үнелел бээр дээр болза, солуннуң бүдүн арны-даа четпейн баар боор. Олар бот-боттарынга кайын дөмейлежир ийик. Оларда чогаадыкчы тус-тус арга бар деп билир херек. Кижи саны кончуг эвээш-даа болза, шуут-ла боттарынга дөмейлешпес, аңгы-аңгы уткалыг, темалыг бо үш шиге олар уран талантызын көргүзүп шыдаптарлар. Оларда ындыг арга-хорга барынга чигзинген херээ чок. Профессионал мергежил чедип алыры-биле олар шыңгыы шылгалданы тудуп эртерлер. Олар маңаа кээриниң мурнунда, орус эш-өөрүнге бодааргa, берге байдалга турганнар. Академияның өөредилге театрын септээр дээш хаап каапкан. Ынчангаш олар көнгүс бичии сценага ойнаар ужурга таварышканнар. Ындыг болганда, чижээ, шии үезинде электри чырыы, пластика, чугаа аяны дээн чижектиг айтыыглар эки шиитпирлеттинмейн баар-дыр.

— А. С. Шведерский деп кымыл дээрзин бистің номчукчуларывыс сонуургап турар чадавас боор...

— Ленинградтың театр институдун 1946 чылда доостум. Ооң соонда сураглыг аныяк көрүкчүлер театрынга ажылдап кирдим. Ол театрга 17 чыл болдум. 1957 чылда ол театрның чанынга Л. Ф. Макарьевтиң удуртулгазы-биле ортумак өөредилге чери деңнелдиг шии студиязы тургустунган. Ол студияның доозукчулары Ленинградта сураглыг кижилер апарган. Ольга Волкова Россияның алдарлыг артизи атка четти. Ону көрукчүлер кинофильмнерден таныырлар. Студияның доозукчузу Россияның улустуң артизи Нина Дробышева Москвада ажылдап турар. Оон ынай Ирина Соколованы, Николай Ивановту адап болур мен. Санкт-Петербургтуң театр уран үүлүнүң Академиязында 1963 чылдан бээр ажылдап келдим, стажым 38 чыл болуп тур.

— Тывага чаңгыс эвес удаа кээп турарыңар бодур. Маңаа келгеш хөйну көрүп алган, хөйну билип алган боор силер, ындыг бе?

— Чок, ындыг эвес. Кызылга дөрт чыл бурунгаар чордум. Ынчан үүгле үш хонган мен. Бо удаада, харын шору үр болур мен. Үш неделя хире турар-дыр мен. Студентилер-биле ажылдап турар болганымда көнгүс чай чок-тур мен. Оода чадаарда Кызыл иштинге безин ынай-бээр чедер аргам чок, ажылым көвей. Бүгү Тываны билип, көрүп алыр дээр болза, кожууннарга чедер, малчыннарга, анчыларга баар, өглерге кирер болза эки-дир ийин. Чайгы үеде чоруур суг болза дыка солун боор деп бодап тур мен.

— Интервью бергенинер дээш четтирдивис.

АМУРСКИДЕ САЛЬМОНЕЛЛЕЗ ӨӨСКЭЭН

АМУРСК. (ХАБАРОВСК КРАЙ). (РосИТА-СЧТА-ның штаттан дашкаар корреспондентизи Георгий Купиловский). Амурскиде хемчээл талазы-биле мурнунда кажан-даа болуп көрбээн ижин-шөйүндү аарыгларының массалыы-биле келереп өөскээни илерээн. Хеп-хенертен 167 кижи аараан, 8 дугаар школаның 107 өөреникчизин болгаш тос ажылдакчызын эмнелгеде чыттырган. Оларның иштинден 4 кижиниң байдалы онза аар. Аарыгның тыптып келгениниң чылдагааны амдыызында билдинмес. Лабораторлуг шинчилелдерни кылып турар. Санитар эпидемиология албанының баш бурунгаар кылган медээлерин ёзугаар алырга, халдавырлыг аарыгның нептередикчилери сальмонелла болган.

«Башкы - 94»

КАРЛСОН, ПАГА-КАДЫН, КАРА ЫРЛАП, САМНАП ТУРДА...

Ниитилелдиң дедир-аай чалгыының хайы-биле үве ийикпе, сөөлгү үеде кижизидилге айтыыы эң-не чидиг, берге айтырыгларның бирээзи апарган. Каяа-даа баарга, кандыг-даа хуралсуглаага киржирге аныяк-өскен, өөреникчилер ортузунда кем-херек үүлгедиишкини кызырылбайн турарын чугаалап турар. Оон-биле кады ясли-садтарда, школаларда билиг берип турары кончуг кошкак дээрзин база-ла ажыт-чажыт чок айтып турар. Бир талазында ийи-чаңгыс ындыг таварылгалар бар-ла ыйнаан, ынчалза-даа кижизидикчи башкыларның, эге класс, тус-тус эртем башкыларының шилип алган мергежилинге ынаан, бердингенин, жюри мурнунга боттарын ап билирин республиканың аныяк башкылар конкурузунга көрдүм. Анаа бир чылдан 8 чыл чедир ажыл стажтый аныяк башкылар киришкен. Оларны даштындан көргеш-ле, мындыг чазык, чараш улустун боттары-даа, өөреникчилери-даа, сагылга-чуруму, эртем-билии шыырак болбайн канчаар деп сеткил төрүттүнер.

Ясли-сад кижизидикчиларының конкурузунга 19 кижи киришкен. Олар жюриниң салган айтырыгларынга саат чок харыылап, боттарының уран талантызын көргүскен. Ылаңгыя крыша кырында Карлсон (Ирина Тежит, Чеди-Хөл), Пага-кадын (Айлаң Монгуш), улуг карак шили кедип алгаш, хүнге дөгеленип чыдар языты-мелегейнин (Ксения Куулар, Таңды) чаныңга бичии арзыланчыгаш кээп, оон ырын сонуургап турар уруглларның ынак маадырларын таңдыжылар көргүзерге, аалчылар, дуржулга солчуп келген кижизидикчилер улуг сонуургал-биле хүлээп алган. Оон аңгыда Эрзинден Анжела Мон ада-иениң ясли-садтарга хамаарылгазының дугайында бодунуң чогааткан үүлүн, Чаа-Хөлден Лилия Мамбай-оолдуң В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинден Каранын монологун сеткил-сагышка дээп турар кылдыр номчаанын, бөрү биле койгуннуң танцылаанын (Татьяна Барсукова, Бин-Хем) демдеглевес аргажок. Чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, кожуун бүрүзүнден келген конкурс киржикчизи бодунуң мурнунга салдынган сорулгазын күүседип шыдаан. Келир үениң кижилерин мындыг бүгү тала-биле, бай, талантылыг башкылар кижизидип турарынга канчап чоргаарланмас, өөрүвес боор. Ынчалза-даа чамдык конкурс киржикчилериниң төрээн тыва дылга бижип алгаш чугаалаан шүлүктери, шоодуг чугаалары жюри кежигүннериниң очулдуруп албааны-биле кандыг-даа үнелел албайн барганы хомуданчыг. Бай-Тайгадан Шончалай Эрегениң бодунуң чогааткан шүлүүн багай эвес деп санадым. А жюри кежигүннериниң салган демдектеринде колдуу ортумак демдек. Оон аңгыда 3 дугаарлыг киржикчиниң «Алдын холдуг башкылар бис» деп шүлүүнге тыва аялгалар база-ла анаа эсти берген.

Мен жюри столундан ырак эвеске олургаш эскерип олурарымга, уруглар тыва дылга харыы бээрге, ону тыва жюри кежигүннери очулдуруп бербес, кижи бүрүзү канчаар билген болдур, ындыг демдекти салыр таварылгалар бар чор-

(Төнчүзү 2-ги арында).

Тыва Республиканың Сан-хөө сайыдының албан-дужаалынга томуйлаары-биле чөпшээрежилге бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

Тыва Республиканың сан-хөө сайыдынга Галина Алексеевна Салчакты томуйлаар дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң саналы-биле чөпшээрежир.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың март 16.
№ 50.

Тыва Республиканың Чазак кежигүннерин томуйлаары-биле чөпшээрежилге бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

Россия Федерациязының Төп банкызының салбыры — Тыва Республиканың Национал банкызының баштаар черинин даргазынга Юрий Петрович Южаковту;

Статистиканың Тыва Республика эргелелинин начальнигинге Георгий Михайлович Коневти;

Тыва Республиканың Каайлы черинин начальнигинге Иван Максимович Сувандиии томуйлаар дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң саналы-биле чөпшээрежир.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың март 16.
№ 51.

Тыва Республиканың Үндүрүг полициязының департаментизинин директорунуң албан-дужаалынга бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Президентизиниң кирип келгенибиле Тыва Республиканың Үндүрүг полициязының департаментизинин директорунга Владимир Салчакович Чанзанны бадылаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың март 16.
№ 52.

«Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелинин дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның хоойлужудулга эгелээшкинин ёзугаар киирип келгени «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

1. Киирип келген төлевилелди колдуунда үүлдүг деп көөр болгаш түннелдерни белеткээри-биле ону Дээди Хуралдың комитеттеринче чорудар.

2. Дээди Хуралдың комитеттериниң түннелдерин, эксперт бөлүктериниң эдилгелерин база саналдарын сайгарар болгаш чаңгыс-аайлаар айтырыглар талазы-биле Дээди Хуралдың Социал политика комитедин кол башкарыкчы кылдыр томуйлаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың март 16.
№ 53.

«Тыва Республиканың Конституция Судунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун катап хүлээп алырының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Конституция Судунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Хоойлуну катап көөр кылдыр Тыва Республиканың Президентизиниң эгитненибиле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

«Тыва Республиканың Конституция Судунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун катап хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың март 16.
№ 54.

Депутат Н. Б. Алдачының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Бодунуң хууда билдириишкининге база «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутат эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 10-гу үүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

Сарыг-Септиң Соңгу талакы № 12 соңгулда округундан соңгуткан Дээди Хуралдың депутады Николай Бухгалдырович Алдачының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан деп санаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың март 16.
№ 58.

Малчынның саналы

БОТКУР, ШЫЫРАК БООР-ДУР

Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөген-Бүрен» совхозка чыл санында аныяк малчыннар немежип, оларның чамдыктары хүлээнген ажылынга кызымаан көргүзүп, мурнакчыларның одуруунда кирип турары өөрүнчүг. Шак ындыгларның бирээзинге аныяктар Серенмаа, Иван Хертектер төлептии-биле хамааржып, кызымак ажылы-биле чонун, төрээн совхозунун удуртукчуларын, тускай эртемнигларын өөртүп турарынга кым чоргаарланмас боор.

Серенмаа Хертек элээн каш чыл бурунгаар ортумак школаны дооскаш, Кызылдың дааранылга фабриказынга дааранылкылап ажылдай берген, аная мергежилдиин, уран шеверин көргүзүп турза-даа, төрээн чери Мөген-Бүрен сагыштан ыравастап туруп берген. Ол, шынап-ла, ынак черинге чанып кел сал-ла, малчыннаар күзел-соруун илередип, кодан хойну хүлээп алгаш, Иван-биле ийи билектерин сыырып каапкаш, ажылдап кирипкен. Аныяк өг-бүленин үүлези бүдүнгүр болуп, чылдан чылче бедик көргүзүглерни чедип ап келген, кызымаан чону биле берген. Олар тускай хойжулар болуп ажылдаандан бээр беш чыл ажа берген. Эткен 1993 чылда төрээн 210 хоюндан 212 хураганны алгаш, совхозунга дужааган. Дүк кыргып алыр сорулгазы база ажыр күүсеттинген, 270 килограмм дүктү кыргааш, дужааган.

— Бо чедиишкиннин үндезини чүдел? —деп Серенмаа Бегзиевнадан айтырдым. Ол ынчан Кызылда малчыннар эмнелгезинге эмнедип турган чүве. Ол шоолуг-даа бодаңмайн, мынчаар чугаалап эгеледи:

— Кол чүве хүлээнген ажылынга кижиниң кызымаанда. Оон ынай чайын малды эки семиртип алырга, төлү боткур болур. Ынчангаш аарыг-аржыкка-даа белен таварышпас боор-дур. Элээн каш чылдар мурнунда бистиң кожуунга хойну декабрь, январь айларда оолдадып турган. Ол чорук таарымчалыг эвес дээрзин амыдырал көргүскен. Ынчангаш бисте ам март айның ортандан эгелеп оолдадырын организастап, сула эдержилгени октябрь айда каш-ла хонук иштинде чорудар апарган. Ынчаарда эдержилгеге кирер кошкарларны эки чемгерип турарга, таарымчалыг болур чорду.

Хой кыштан хур-семис, шыырак ажарга, оларның хураганнары боткур, шыырак болур. Ынчангаш хорамчага белен таварышпас, эрте кыжын төрүттүнген хураганнар-биле май, июнь айларда деннежи бээр чүве чорду. Чазын чылыг апарганда хураганнарга шоолуг азырал-даа неттинмес, хөй сакманчы тутпас. Оглувус Уран-оол биске дузалажып турар, кышкы үеде болза 3-4-даа сакманчы херек болгай. Ынчангаш совхоз хөй чарыгдал-даа үндүрбес болур чүведир — деп, Серенмаа Бегзиевна Хертек тайылбырлаар болду.

— Чугаанар уламчыланар — дээримге, ол мынчаар чугаалаар болду:

— Бистиң районнуң хойжулары чаш хураганнарның чеминге холуп бээр өл ааржыны белеткеп алыр бис. Ону сула, чарбага холуп бээрге, хураган кончуг хөөннүг чиир, ынчангаш дүрген өзүп-доругарынга кончуг ажыктыг болур. Ынчаар чемгерерге чаш хураган хамчыктыг аарыглардан аарывас боор чүве. Суланы хайындыргаш, оон суунга өл ааржыны холааш, хураганнарга эмискиктээрге база таарымчалыг. Ындыг ааржыда витамин хөй болур. Ону малчыннар чыл санында ажыглаар болза эки деп санап чоруур кижи мен. Ону орай күзүн, октябрь айда, хойтпакты хайындыргаш, сарыг-суун аксып каапкаш, доңуруп алыры чугула — деп, Серенмаа Бегзиевна чугаалаар болду.

Серенмаа биле Иван Хертектер боттарының шыдаар шаа-биле сигенни белеткеп алган, тодаргайлаарга 6 тонна ажыг сиген бар. Оон-биле чаш хурганнарын болгаш күжү сула хойларны чемгерер, ам оларның хою оолдап эгелей берген. Бо чылын малчыннарның хою кыштан кончуг эки үнүп турарындан баштайгы алдынган хураганнарының күшдеңгели эки болуп, малчыннарны өөртүп турар.

— Март айда төрүттүнген хураганнар оътка кире бээрге, чылыг хүннерде кодан чанында курлап алган одарыска нелери-биле кады-даа, боттарын үзүп-даа алгаш кадararга, хураганнар черниң кур оът-сигенин чээш, дүрген өзүп доругар чүведир. Ынчангаш хой малды март, апрель айларда оолдадырын республиканың бүгү хой ажылдыг совхозтарынга, кооперативтеринге чедип алыр болза, черле ажырбас. Радиодан дыннап, солуннардан номчуп олурарга, январь, декабрь айларда хоюн оолдадып турар районнар бар боор чүве-дир. Ол өйде хойлар ара салыр, өлүг хураган төрүүр чоруктар бар болуп турар — деп, малчын чугаазын доосту.

«Мөген-Бүрен» совхозтуң мурнакчы хойжулары Алексей Чыжыр-оол, Дарын-Базыр Чуглур-оол, Сарыг-оол Саган чыл санында бедик көргүзүглерни чедип ап, аныяктарга арга-дуржулгазын дамчыдып берип, оларга эки үлегер-чижээн көргүзүп турарынга чону чоргаарланып чоруурлар.

Киим-оол ХЕРТЕК.

КАРЛСОН, ПАГА-КАДЫН, КАРА ЫРЛАП, САМНАП ТУРДА...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

ду. Чижээ, Караның монологун чүл ол, утказы кандыгыл деп чанында эжинден айтырарга, тыва кижи олургаш, «Көк-оолдуң шиизинден үзүнду-дур, Островскийниң шиизинде ышкаш» деп кагды. Орус жюри кежигүнү үүнү-даа билбейн барган. Ынчанмайн канчаар, Көк-оолдуң шиилерин орус дылче очулдурган эвес, оода Караның чер-чуртунга, кызыл дыдынга ынаан, феодализм үеинде аар-берге амыдыралды көргүзүп турар шии-дир-даа дээн болза, өске сөөк кижиге билдине бээр болгай. Ясли-садтарга кижизидикчи башкы бүгү тала-биле талантылыг артист болуру албан. Ынчангаш конкурстуң негелделеринге хөй оюннар, көргүзүглер, айтырыглар киргени-даа ол. А оларны кайы-даа дылдарга күүседип болур турбуже, конкурс дискуссия хевирже кире бээрге-ле уруглар бергедежип эгелээр, орус дылга чамдык айтырыгларны утказын билбейн баргаш, айтырыгдан өскээр харыылап чоруй баар, а тыва дылга чугаалаарга демдектер куду апаар. Конкурстуң баштайгы үеинде кожууннардан келген методист башкыларның хоорай садиктери-биле көдээ ийи ангы болгай, көдээни ангылаан болза эки деп чугаазынга алзып, уругларның чүге-ле кызып-кызып орус дылга харыылап турарынга иштимде, анчыгзынып олурган мен. Оон соонда Эрзинден Анжела Мон орус эштеринден дудак чок харыылап, бирде жюри кежигүннери анаа чүгле «5»-тер сала бээрге, а чүге өске уруглар боттарын ынчаар хостуг ап шыдавазыл деп айтырыг чайгаар-ла мени үстүнде бодалымны өскертиптеринче албадапкан. Анжела орус школага өөренип чораан бе? Чок. База-ла орус чурттакчылар чок Эрзинге төрүттүнгеш өскен, училище соонда 7 чыл садикте ажылдап турар. «Башкыларым ачызында орус дылды эки билирим ол» деп, Анжела чоргаарал-биле чугаалады. Ынчан келирде, чүү-даа чүве кижиниң бодундан, оон угаан-медерелиниң сайзыралындан, бодун бүгү тала-биле өөредип, кижизидип чоруурундан кончуг хамааржыр деп чүве билдингир. Чамдык киржикчилернің бичии-ле айтырыгга харыылап шыдавайн баарынга кижи чөгенмес арга чок Ясли-садтарга кижизидикчи башкы кижи дээрге-ле уруглардың көрүнчүү, эн-не хөй чүүл билир угаанныг кижизи. Ынчанган төлээде, башкы кижи чүгле төрээн дылын, чаңчылдарын билир кылдыр чаштарны өөредиринден ангыда, орус дылды ясли-садтарга эвээш-биче-даа бол, оода чугаалажып билир кылдыр өөредип турар болза, мындыг шылгалдаларга боттары дери төгүлбейн, чоргаар харыылааш баар ийик. Херек кырында орус дылды эки билир-даа болзувусса, практика кырында чугаалашпайн, ажыглавайн турарыыстан, айтырыг салыптарга «хок» дүжер-дир бис. Оон ангыда аныяк кижизидикчилернин-даа, аныяк башкыларның-даа конкурстарынга башкыларның билиниң кызыызын, бодунуң эртеминден ангы айтырыгларга колдуу харыылап шыдавайн баарына кеску болду. «Уйгу чок Улуг Хемни» Кенин-Лопсан бижээн дээр төөгү башкызынга суг кандыг демдек салырыл? Аныяк башкылар конкурузунга тиилелгеже сөөлүнге дээр туржуп келген Баян-Тала школазындан Ольга Монгушту, Чадаанадан Лина Балданны, Чаа-Хөлден Саяна Ондарны, Мөренден Василий Куларны болгаш өске-даа киржикчилерни канчаар демдеглевес боор. Езулуг мергежилинге бердинген аныяктардыр дээрзин оларның туруштуг харыылары бадыткап турган. Ынчалза-даа конкурс дээрге конкурс-ла болгай, бирги черже Тандының Владимировка школазында тыва дыл башкызы Эрес Ооржак бүзүрелдии-биле үнген. Ийиги, үшкү черлерни Эдуард Тарый-оол (Бай-Хаак), Ольга Неведрова (Кызыл, № 5 школа) алганнар.

Ниитизи-биле кайы-даа конкурс бедик деннелге эткен деп болур. Аныяк кижизидикчилер, башкылар хөй ажыктыг үүлдерни билип алган дээрзи билдингир. Мындыг конкурстар ийи чыл улаштыр болуп турар-даа болза, мурнунда конкурстардан кандыг-даа түннел үндүрбейн келген дизе, частырыг чок. Чылдын-на эки кижилерни демдеглеп, байыр чедирип, белек берип каар ол-ла. Оон чүү дээш бирги черже үнгени, кандыг чаа арга-дуржулгазын республика башкылары боттарының ажылынга шингээдип ап болурул дээн айтырыглар кымкы киржип, эртемнерин-Конкурска 40 аныяк башкы киржип, эртемнеринге кичээл эрттирген. Оларның кичээлдериниң планын бир ном кылдыр парлап алыр чүве болза, дыка-ла солун, ажыктыг болур ийик.

Конкурстуң программазы «чажыт» болганын киржикчилер ‘хомудал-биле чугаалап турду. Ынчангаш чүү-даа кылыры билдинмес, дараазында ээлчегге чүү болурун чүгле жюри билир турган. Финалче кире берген 13 кижиниң (данзы өзугаар) шуптузун адын адап, хрусталь вазалар-биле шаннаан соонда, кандыг-даа тайылбыр чокка, 8 кижини арттыргаш, арткан финалистерни залга көрүкчү болуп олуруп алырынче чалаан. Мээң чанымга олурган Василий Куулар (Эрзин) конкурс сөөлүнде-даа чүге ону киирбейн баргаын кымдан-даа айтыргаш, харыы тыппады. Киржикчилерге салып турар айтырыгларның чамдыызының утказы чок, жюри боттары безин чүү деп харыы бээрин билбейн турган. Тывада 1 дугаар улуг хем — Хемчик дээрге, а Каа-Хем биле Бии-Хем каш дугаар хемнерил деп айтырыг чайгаар төрүттүнүп келир. Биртээ, айтырыг башкы кижиге салдынып турар төлээде, оларның эртем-мергежилинге таарыштыр айтырыглар турган болза база эки бооп чадавас.

«Шош соонда чудурук чайбас» дээр болгай. Ынчалза-даа 3—4 хонук үргүлчүлээн республиканың аныяк кижизидикчилериниң болгаш башкыларының конкурузун көргеш мындыг түннелге келдим:

1) Жюри кежигүнүнге психологтарны, чогаалчыларны, балетмейстерлерни (ылангыя ясли-садтарга) хаара тудары черле чугула;

2) Ясли-садтарда ажылдап турар башкылар боттарының ажылынга психологияның, философияның, педагогиканың эки аргаларын ажыглап билбес;

3) Бот-билиин бедидиринче сагыш салбайн, чаа арга-методтарны, ылангыя улусчу чаңчылдарның чаа аргаларын ажыглап шыдавайн турар;

4) Бердинген харыыларны эртемге үндезилеп харыы бээр киржикчилер эвээш болду. Ол башкы кижиге ыяап-ла турар ужуруг.

Конкурстуң эткениниң талазы-биле тайылбыр бээрин Башкылар билии бедидер институтта школа назы четпээн уруглар албан чериниң кафедразының башкызы **Наталья Догуй-ооловна ЛААДАН** дилээн мен.

— Конкурста эң-не кол үүл — киржикчи бүрүзү тилекчи болуйн дээш эвес, а чаа арга-дуржулганы бодунга шингээдип алганы. Башкыларның сонуургалы ооң мурнунда чылдарга бодаарга бедик-тир. Үениң негелдези-биле өөредилге, кижизидилге ажылында бедик депшилге барын көрүп, аңаа өөрүвес аргам чок болду.

— Бир дугаар чер алган ийи башкыны Турция баар путевка-биле шаннады. Анаа олар республиканың бүгү кижизидикчилериниң болгаш башкыларының мурнундан төлээлеп, арга-дуржулга солчур...

— Ийе, ясли-сад кижизидикчилериниң конкурузунга бирги черни алган Мария Сычкина (Кызыл райондан), Эрес Ооржак Турция баар эргени чаалап алганнар. Мария 19 кижиден эн хөй санны алгаш, бирги черже бүзүрелдии-биле үнген. Манаа кижи. үүнү-даа немээр арга чок.

— Наталья Догуй-ооловна, хоорайның болгаш көдээ садиктерниң конкурузун ангы эрттирген болза эки деп башкыларның айтырыын үү деп бодаар силер?

— Хоорайда-даа, көдээде-даа уруглар кижизидилгези чаңгыс аай болганда, аңгылашкан ажыы чок деп бодаар мен.

Маңаа кижизидикчи кижиниң угаан-медерелиниң ниити сайзыралындан, оон тывынгыр-сагынгыр, уруглардың чүгле даштыкы эвес, иштики хөөнүн эки билир чорук улуг рольду ойнаары билдингир. Оон аңгыда башкы кижи хөй өөренир, билиин бедидип, өске кижилерден бир баш бедик чорууру албан.

Конкурска кожууннардан келген киржикчилериниң күзелин безин өөренип көрүп, Чөөн-Хемчиктен бир кижиниң орнунга 2 кижини безин ап турдувус. Ынчангаш манаа дылга чылдак каккан черле ажыы чок боор. Орус дылды кижи бүрүзү оода чугаалажып турар кылдыр өөренир апаар. Башкы кижиниң хүлээлгезидаа ындыг...

Конкурс төнген. Бо конкурстуң түннелдеринге анализтен кылып, эки үүлдерни нептередип, багай талаларны моон соңгаар катаптавазын бодап ажылдаары арткан. А тнилекчилер шанналдар алгаш оожургай бербейн, боттарының аргадуржулгазын эш-өөрлеринге нептередирин күзедим.

Уругларывыс-биле чымчак сеткилдиг карлсоннар, дузааргак пага-кадыннар, тыва улустуң тоолдарының эрес-дидим маадырлары кады-ла чоруур болзунам...

Светлана МОНГУШ.

ТӨӨГҮЛҮГ БОЛУУШКУННУ КӨРГЕНИМ

Бо хүннерде Тываның чаа төөгүзүн бижип турар болгай. Ук төөгүге ТАР-ның ССРЭ-ге (Россияга) каттышканының 50 чыл оюн Тыва Республикага кандыг белеткелиг, канчаар үнелеп, байырлап эрттиргенивисти бижиир дээрзинге бүзүреп олур мен.

ТАР-ның Улуг ССРЭ-ге каттыжарының чылында Таңды кожуунуң Бай-Хаакка эге чада школазының 4 клазының сургуулу мен. Чылым кирген 13 харлыг мен. Ол чылдарда 4 классты доосканнарны башкыладып, бижээчиледип, черле ынчаштың «эртемниг» кижи дижир турган чүве. Бай-Хаак школазынга Кызылдың каттышкан школазынга 4 классты доосканнар Ак-оол деп башкы келген. Ынчан бисте кижизидикчи башкы бооп ажылдап турганы ол.

Башкы хар чаапканда, ам сактырга 10 айның эгезинде боор, бистиң башкывыс, Сангы-Бадыраанның меңээ чугаалааны болза: «Клубка улуг хүрал болур, аңаа сургуулдарның мурнундан сөс чугаалаар сен». Сөзүглелимни боду бижээш, шээжилеп алыр сен дээн. Даартазында эртен башкы мени хынап чугаалаткан. Кежээликтей Бай-Хаак суурнуң клувунче мени эдертип аппарган. Хуралдаан улус залды долдур олурупкан болду. Эң-не мурнунда узун сандайга башкы-биле кады олурган мен.

Сценада кызыл пөс-биле шыпкан узун столда даргалар олурар. Кожком даргазы Калзан олурарын сактыр-дыр мен. Мени адаптарга, эки доктаадып алган сөзүглелимни ыыткыр чугаалаан мен. Адыш часкаарга, корга берген мен.

Байырлал болган дээш интернаттың столоваязынга бисти щи, котлеталар, шаньгилер-биле чемгерген. Интернат урутларының чаптап, холга тудуп алгаш, ойнадып чоруурду чаш оол ынчан бар чүве. Амгы Алтай Пиче-оол башкы ол.

ТАР-ның сөөлгү чылдарын көрген, билир мен, Межегей сумузунуң № 2 арбанынга ачам-биле нелээн чурттап турдувус. Суму даргазы Онушпай бистиң өөвуске бо-ла келир чораан. Улгүүрге ааржы, быштак, хоо-тараа, арбай кулуру, орустуң кагбайы доктаамал турар чүве. Ам бодаарымга, ачам өрегелиг өглүг, өремелиг шайлыг чораан, Арбан даргазы Минчен-Хуурактың база билир мен.

Тыва автономнуг область Тыва АССР, Тыва Республика апарганывысты көрүп чурттап, башкылап чоруур мен. ТАР-ны ССРЭ-те катканы, РСФСР-ниң автономнуг облазы болганда «өдүрээн часса-даа, хөлүн часпаан» деп башкының хамаатыы туружундан чугаалаар мен. ТАР-ның үеизинде айтырыгны ынчаар кылганы шын турган-дыр дээр мен.

ССРЭ-ниң акы-дуңмалышкы улустарының өг-бүлезинге Тыва Арат Республиканың киргени (1944 чылда), амгы хүннерде (1944 чыл) оранның экономикалыг, культуралыг хөгжүлдезинге тодаргай буянныг авыралдыг кежик болганын Чазактың албатызы араттың оглу көрүп, билип чор мен.

Ам делегейниң картазында ийи үүс бежен күрүне бар. Оларны чүгле географтыг туруштан улуг, биче дээр бис. Хөй-хөй чылдар эртерге, төөгүнүң дугую төрени долгап кээрге, Тыва Республикавыс үстүнде чугаалаанывыс чурттар дег, тускай бот-догуннаан күрүне болу бээрин чедир бодап болур.

Түннеп чугаалаарга, Тыва Республиканың 50 чылының чонга эки-ле үүлдерни кылганы шын дээр мен.

Корода ОЮН.

Класс шагының соонда бодал

ОРУК БЕЛДИРИНДЕ

Кызылдың № 1 ортумак школазының сески классчыларының ада-ие хуралынга класстың удуртукчу башкызы Зоя Ондаровна чыылган каш ада-иеге (класстың ада-ие хуралынга оода-ла 15 чедир кижи чыылганын черле сагынмас мен. Келир ада-иелер доктаамал, ол-ла чеди, сес кижи болур) тергиин эки сүме каткан, беседа-даа кылган. Уругларывыс сески класста, олар удавас, үш-ле чыл болгаш школаны доозар, оларга мергежил шилип алырының чогум-на эки үезин бо деп чүвени ол бисте сагындырган. Бодунун мергежилинің талазы-биле уругларывыска беседа кылып бээрин башкы дыңнаткаш, класс шагы эрттирер хүннерге хуваап каан. Мээң хүнүм февраль төнчүзүнде. Ол хүн эрте-ле чеде бердим.

Чапсар. Клазым өөреникчилери өске кабинетке кичээлдеп турган хире, боттарынын клазынче уурук-суурактап кирип кээп эгеледилер...

Өөренип, чедип алган мергежилим — башкы. Школага ажылдап шаг болган мен. Эвээш-биче-даа бол, школа амыдыралын, өөреникчилерниң кандыызын билир мен.

— Литературага хөөнүм чок. Чолаачы болур кижиге ооң херээ чүл.:

— Теоремаларның меңээ херээ-даа, ажыы-даа чок. Дыл эртеминге ынак мен... — дээр өөреникчилер база турар чүве.

Чечээ дүжүп калгаш, чаала борбактажып орар ногаа, кат, чимис дег чаш назын эртемниң кандыызын-даа херек чок деп болбас дээрзин кайын угаар. Ынчалзажок чүгле башкылар эвес, ада-ие өөреникчи төлдериниң сонуургалын эскерип, келир үеде ооң кым болуксаарын эге класска, харын-даа садик назылыг турда-ла айтырып, ооң шилилгезин деткиир, боттарының мергежилиниң дугайын ажыт-чажыт чок чугаалап бээри тоң чугула.

Мергежил шилип алыры дээрге-ле чуртталгазын шилип алыры ол деп санап чоруур мен. Салым-чаян деп чүл? Ону канчап тып алырыл, канчаар боттандырарыл?

Кижи бүрүзү-ле сонуургалдыг, бир-ле чүвени кылып, бүдүрүп билир болур. Хензиг чажындан-на салым-чаяаны көстүп келген, бүгү тала-биле эвес-даа бол, сан бодаарынга, шүлүк чогаадырынга... салымныг аас-кежиктигбейлер турглаар ышкажыгай. Бир-ле эртемче, чүвеже сундалуунун, чүткүлдүүнүң медээзин чаш тургаш-ла апкан кижи адаарганчыг. Бир эвес ындыг болбаан болза канчаарыл? Бодунуң чолун канчап ажыдарыл? Азы келир чуртталгазының хөгжүм херекселиниң кол хылынга канчаар ойнаарыл ынчаш!?

Мындыг эчис-шынче эглийн: дилээр, тывар, хандыкшыыр херек! Ынчалза-даа З. О. Шогжалдың удуртканы 8 «д» класстың өөреникчилериниң көвей кезиниң сонуургалы чегей, секцияларда-даа, школаның хөй-ниити ажылында-даа шоолуг киришпейн турарлар болду. Сес чыл дургузунда школачы болуп келзе-даа, хана солун деп чүл дээрзин билбестер. Чүге дизе класстың хана солуну чок. Школага мөлдүк-калдык кичээлдер эрттирип кааш, бажыңнарынга буу-хаа бот-кичээл кыла шаап алырындан өске олар чүнү кылып турарлар деп? Телевизор баарынга хөй үе эрттирип, даштыгаа маннажырлар-дыр. Бир эвес өөреникчи хөй номчуттунуп турар азы музыка сонуургап турар болза, ол амыдыралдың агымының элээн каш адыр арыкчыгажының суун амзааны ол.

Амгы үениң ажы-төлүнүң чүве херексевес апарганын чүнүн-биле тайылбырлаарыл, ындыг хөөн кайыын кээп турарыл? Школа назы четпээн үезинде болгаш дөрткү класска чедир өөренип келген чылдарында ышкаш сонуургалы, энергиязы кайыл?

Журналистиң, солунчунуң ажыл, амыдыралын бодумнуң дуржулгамдан чугаалап берип турумда, класста чамдык оолдар, уруглар даштыкы хептиг олурдулар, башкызы негевээн болза, чамдыызы класс шагынга олурар хөөнү чок хире болганнар. А чогум көргүзүг материалдары кылдыр ап алган үүлдеримни көргүзүп, уруглардан удур айтырыг салып кээримге, харын ылым-чылым барганнар. Класстың бир өөреникчизи Шенне Савындайның журналист мергежилди сонуургап, «Тыванын аныяктары» солунче бир эжиниң дугайында бижээни илерээн. «Эр-хей, Шенне! Бижиирин уламчыла» — деп, ооң эгелээшкинин деткидим. Өөреникчилер солун ажылын, журналист мергежилди хөлчок сонуургап, айтырыг салып турдулар.

Уругларымга школачы чылдарымны бо-ла сактып чугаалап бээр мен. Олар мээң ажылымны билир, шаа-биле дузалажырлар-даа чүве: «Школачы чораан, черле чалгааравас мен. Өөрүм база ындыг. Көдээниң өөреникчилериниң амыдыралы силерниинден, хоорай уруглар-ныындан нарын. Кылыр ажыл баш ашпа: суглаар, оттулар ыяжын хирээлээр, чарар, бажынче киирер, хаван, дагаа чемгерер, инек, бызаа хайгааараар, аъш-чем кылчыр... Ол хиреде онаалгазын кылып четтигер, школаның, класстың хөй-ниити ажылдарынга ыяап-ла киришкен, тимуржу команда даалгазын күүсеткен боор чүве. Алдыгы классты доосканнар, чайын прополкага (үнүш бок, сигенин аштаар ажыл) ажылдап турдувус. Ынчан Хөндергей «Тыва» совхозтуң салбыры турган. Душтээр аъш-чемивис белеткеп алгаш, эртенниң-не контора чанынга чыглыр бис. Чүүк машиназынга бисти Айлыг-Ойнуң тараа шөлүнге аппарып каар. Агроном орус угбавыс-биле чаагай үнген кызыл-тас аразынга «өртең» тараа көрүп, аштап, кылаштажып хүнзээр бис. Ооң соонда чылдарда Чодураалыг-Оймакка огородка, Сарыг-Алаактың, Чаш-Теректиң кукуруза, Бай-Талдың, Ханы-Чоога кастыының сиген шөлдеринге ажылдап чайлап турдувус.

Чадаана ортумак школазынга (Хөндергейге сес чыл школазы турганда) өөренип турган, мал, чер, үнүш ажыл-агыйы, оолдар механизация өөренип турда, ынчан Тургэн СЭКП-ниң XXII съездизи совхозтуң (директору Т. К. Пичен-оол турган) баазазынга ажыттынган өөреникчилериниң будүрүлге бригадазынга ажылдап, кыжын дыштанылгада Бора-Хол девискээринге кыштаар хойжуларга дузалакчы кадарчылап, чайын Аныяк-Хөндергейниң Чайлаг-Хемге чайлаар «Дөргүн» сүт-бараан фермазынга саанчылап-даа чораан эш-өөрүмнүң сөөлүнде барып кандыг-кандыг мергежилдиг кадрлар болганын чугаалап бээр мен».

— Көдээге өөренирге, черле солун-дур, авай. Мен чай санында Хөндергейге туруксаар-дыр мен — дээр.

Хеймер уруумнуң күзелин езугаар ону чайын дыштанылгазында суурже бадырып турдум. Эткен чайын ынаар чорааш, төрелдеримбиле Калбак-Хая аржаанынга чораан, дыштанылгазын канчаар эрттиргенин, ада-иези — бистин-биле бичиизинде чоруп турганы дег эвес, амыдыралды бир янзы билип алган, бойдус дугайында чарашсынган, эргеленген таалалдыг чедип кээрге, хуумда хөлчок өөрээн мен.

Ада-ие бүгүдези түвексинмейн, бужурганнайн ажытөлүнге боттарының мергежилин сонуургадып, ажылишчи, амыдыралчы солун чугааларын аргалыг-ла болза амыдырал, ажыл-иш-биле холбаштырза эки-дир ийин. Чүс катап дыннаарының орнунга чангыс катап көргени дээре дижир. «Ажылдаар черивисче уругларывыс эдертиилиңер, оларның караан чырыдаалыңар» — деп, ада-ие бүрүзүнге сумелекселдим.

— Чүвеге сонуургал чок оол-дур бо. Бир көөрге бир секцияда, даарта көөрге — бирээзинде. Халымак. Чүрек чок — деп, чамдык ада-ие оглун азы уруун чектээнидаа билдинмес чанчап орар. Ол база шын эвес. Бистиң уругларывыс хөй оруктуң белдиринде дээрзин база катап сактыыл. Улуг дыка орайтаваанда, оларның сонуургалы кыптыгын чоруур бо үезинде олар боттарының сонуургаар үүлүн дилезиннер, күжүн шенезиннер. Чаш болгаш элээди назы — ол дээрге дилээшкиниң, бүзүреп билиишкиннің үези-дир. Хөй-ле мергежилди олар сонуургап чоруурлар, «ужудукчу дижик мен, чолаачы дижик мен...» — деп, олар ойнап тургаш безин бодун ынчаар адаглылаарлар. Чогум-на ынчаар, улчуду дилээшкинден олар езулуг мергежилин шилип, чедип алырлар.

Валентина САТ.
Журналист.

ҮНДҮРҮГ БЮДЖЕТЧЕ КИРЕР

Бистиң Эрзин кожуунуңү үндүрүг инспекциязында 3 специалист ажылдап турар бис. Чонга үндүрүг онаар килдистиң харыылап турар ажылы: кожууннуң суму чагыргаларында чыгдынган үндүрүглерниң хыналдазы, хамаатыларга олча-ажык үндүрүү, күрүне каайлызы, хамаатыларның чер болгаш эт-хөренги үндүрүү база хуузунда ажыл-агый чорудуп турар хамаатылар-биле ажылдап турар бис. Үндүрүг хоойлулары чеже катап өскерилгени-биле килдистиң ажылы кончуг нарын, берге бооп турар. 1993 чылда элээн ажылдарны кылып чоруткан бис.

Хамаатыларның шалыындан тыртар олча-ажык үндүрүүнүң чылда планы 84400 муң рубль, бюджетче киргени 91674 муң рубль, ажыр күүсеткени 7274 муң рубль изы 108,6 хуу күүсеткен. Бо талазы-биле 30 хыналданы 21 организацияга кылып чоруткан, ооң иштинде 9 хыналданы катап кылган. Хыналдаларның түннелинде чондан 200239 рубль ажыр тыртынган бооп турар. Үндүрүг инспекциязы бюджетче 3.174 муң рубльди немей санап тыпкан. Ооң иштинде хуусаазында шилчиттинмээн үндүрүгге санаан хөөнүң саны 2.974 муң рубль, чедир тыртынмаан үндүрүг 200 муң рубль. Чыл төнчүзүнге чедир бюджетче киирип алганывыс 2.410 муң рубль. «Чаа орук» совхозтуң агар санында акша чогу-биле бюджетче немей тыпкан акша кирбейн барган.

Бухгалтерлериниң кичээнгейинге хыналда үезинде агар саннарында акша турда тыртып алган үндүрүгну озалдадып база чедир шилчиттинмейн барган таварылгада санаттыынган хууну буруулуг кижи боду төлээр. 1993 чылдың декабрь 24-те удуртукчулар, улуг бухгалтерлер болгаш санажылга бухгалтерлериниң аразында семинар-өөредилгени эрттирген бис. Өөредилгеге улус өөредилге килдизиниң удуртукчузундан ангыда, өске артканнары келбээн. Удуртукчуның үндүрүглерни сонуургавазы элдеп. Удуртукчу кижи бүрүзү хоойлуларны билип, өөренче кончуг чугула боор. Үндүрүг хоойлуларын билбес болгаш чамдык удуртукчулар ужуртка чок сөстерни сөглей бээр боор-дур.

Моон соңгаар хоойлубижикте айтып турарында дег, хыналда үезинде четпес ажылдар тургустунуп келир болза, албан чериниң удуртукчузун беш катап эң кудуку шалың-биле торгаар. Ынчангаш удуртукчуларның, харыысалгалыг бухгалтерниң ажылын хынап көөрү кончуг чугула.

Күрүне каайлызының 1993 чылда планы 2.240 муң рубль, бюджетче киргени 2.749 муң рубль. Ажыр күүсеттингени 509 муң рубль азы 122,7 хуу. Бо талазы-биле 8 хыналданы кылып чоруткан. Хыналданың түннелинде 772 муң рубльди үндүрүг инспекциязы немей санап тыпкан. Чыл төнчүзүнге чедир немей тыпкан акшадан 281 рубльди бюджетче киирген.

1993 чылдың март 5-те улус депутаттарының Эрзин район Совединиң чээрби бирги чыыжының он бешки сессиязынга 1993 чылда хамаатыларның чер болгаш эт-хөренгизинге үндүрүг онаар дугайында доктаалды хүлээп алган. Календарылыг планны ажылдап кылгаш, үндүрүглерни үезинде онаап, үндүрүг төлекчилеринге дыңнадыышкыннарны тараткан.

Чер үндүрүүн 1729 кижиге 374 муң рубль түнге онааган. Ооң иштинде 204 кижини 44 муң рубльге үндүрүгден хостаан. 1525 кижиден 330 муң рубль кирер ужурлуг турган, 1993 чылда онааттынган үндүрүгден 332 муң рубль киргген. Ооң иштинде 1992 чылда хуусаазында төлеттинмээн үндүрүгге 2 муң рубльдиң хөөзүн санаан.

Хуу эт-хөренги үндүрүүн 735 кижиге 223 муң рубль кылдыр онааган. Ооң иштинде 77 кижини 15 муң рубльден хостаан. 658 кижиден 208 муң рубль кирер ужурлуг турган, киргени 209 муң рубль. Ооң иштинде 1992 чылда хуусаазында кирбээн үндүрүгге 1 муң рубльди хөөлеп киирген.

Банкыда акша-көпеектиң берге байдалдыг үезинде бистиң үндүрүг чыыкчыларывыс багай эвес түннелдиг ажылдааны моон көстүп турар.

Кожуун инспекциязында 37 хуу ажыл-агый кылып турар хамааты бүрүткеткен. Ооң иштинде 1993 чылда 30 кижи бүрүткеткен. 1993 чылдың ноябрь 22-де район чагыргазының үндүргени 287 дугаарлыг доктаалыбиле 16 кижиниң ажылын соксаткан. Арткан 21 кижиниң 14-ү херек кырында ажылдап турар, 4-кү квартанда 4 кижи бүрүткеткен. 1993 чылда 10 кижи үндүрүг инспекциязынга отчедун дужааган. 2 кижи үндүрүгден хостаткан. 1992 чылда арага саткан 1 кижиниң отчёду-биле 9 кижиге 137,521 рубльдиң олча-ажык үндүрүүн онааган. Бюджетче киргени 104 муң рубль. Хамаатыларның ажаалга банкызында төлээн акшалары база бюджетче шилчиттинмейн турар. Ажыл чок хамаатылар үндүрүг инспекциязынга ажыл кылбаан дугайында шынзылгаларны берип турар.

Хоорайлардан бараннар садын алгаш, аэропорттан эрттирип алыр аргазын кылыры-биле чүгле ол үезин ажыглап, документ кылдырып турар хамаатылар көвүдээн. Бүрүткедип алгаш, шын ажыл кылып чорутпас, күрүнеге кандыг-даа орулга киирбес, анаа-ла ат кырында астына берген чоруур хУУ ажыл-агыйлар көвей. Чүгле бодун байыдар аргалар кылырга канчап-даа таарышпас. Күрүне ол хире эргени берип, деткип турда күрүнеге база орулганы киирер болза эки.

Хереглекчилер ниитилелиниң магазиннеринде көзүлбес эн-не чугула бараннарны хуу ажыл-агыйлыглар эккеп чонга садып, саарып турар. Бистиң кожуунда даарандылга чери чок болганындан идик-хепти хуузунда кижилер чонга даарап берип турар. Баш таарып, дыдыартып турар кижилеривис база бар. Телевизор кылып база өске-даа чонга ачы-дуза чедирип турар кижилерге өөрүвестиң аргазы чок. Ынчалза-даа хоойлуга чагыртыр апаар. Хуузунда ажылагый кылырының бетинде кожуун чагыргазынга билдириишкинни бижээш, доктаал үндүртүп, үндүрүг инспекциязындан чөпшээрелди алыр, бүрүткедири албан. Бүрүткеткени дээш эң кудуку шалың чыылдазын төлээр. Бүрүткедип алган кижи учет кылыраажын ол хүнден эгелеп ажыдып алган турар. Квартал санында үндүрүг инспекциязынга садыг-саарылга азы чонга ачы-дуза чедиргениндан киирип алган орулгазынга отчетту берген турар. Отчетка чарыгдалдарга шынзыткан документ чокка ниити киирген орулгазының 20 хуузун чарыгдалга киирер. Хыналда үезинде садыглажылгадан азы чонга ачы-дуза чедиргениндан орулгазын уүётче киирбейн, орулгазын чажырар болза, ол чажырган орулгазының түүнүге торгаар.

Үндүрүгнү чоннуң чемгеримкизин деп болур. Бюджетти үндүрүглер-биле долдуруп турар бис. Бюджет чокка амыдырап-чурттаарывыс берге дээрзин билзе эки. Аарый бергеш эмчиге чыдып эмнедип, школага уруг-дарыывысты өөредип, садиктерде уругларывыс тургузуп, күрүне чемгерип турар. Ында ажылдап турар эмчилерниң, башкыларның акша-шалыңы база эм өртээ, садиктерде уругларның чеминге, уруглар пособиелеринге компенсация акшаларын шуптузун бюджеттен хандырып турар болгай.

Майя ОЮН.

Эрзин кожуунуң үндүрүг инспекциязының килдис эргелекчизи.

Куулар АРАКЧАА

БИЧИИ ЧОРААН ЧЫЛДАРЫМ

(Уланчызы. Эгези № № 46, 47 «Шында»).

АКЫМНЫ СОЛААНЫМ

Чыл эрткен тудум-на мен өзүп, доругуп, күш-шыдал кирип ортан мен. Оон акымның мурнунда мен бичии турумда кылып турган ажылы ам мээң үлүүмге кээп онаашкан. Тараа хоорарга, от кыдыынга туруп алгаш ону булгаар. Тараа хоортуна бээрге, ону согаашка ургаш, дүгүн арыдыр соктап, шоңнап арыглаар. Тарааның дүгү арылган соонда, ону согаашка далганнап чуурар азы хол дээрбезинге, чок болза, дүрбүүр-даш дээр калбак даш кырынга ургаш база бир калбак болгаш ындыг-ла аар эвес чуга даш-биле чуура дүрбүүр. Бо ажылдарның кайызы-даа ындыг-ла амыр эвес, улуг күш негеттинер, аар-берге. Өг иштинде хөй кижиниң бир катап тоттур чиир далганын белеткээринге мен ышкаш күш-шыдалы кошкак кижиге мырыңай бүдүн хүн эртер чүве. Ону доскаш, кижи пат-ла могап турупкан болур. Шаг чок апарган олурар. Өске улус ол кижиниң аар-берге ажыл бүдүргенин база билир. Оон ыңай ону айбылавас, харын хүндүлээр, ажыл кылган кижи дээш, аштан-чемнен деп чагып орарлар.

Ол үеде угаан кирип, кым кымыл, түү түл деп чүвени ылап билип аптар, харын-даа ынчаарга ындыг, мынчаарга мындыг чүведир, ынчаар кылбас, мынчаар кылыр деп чамдык угаазылалдарны бодап турар апарган мен.

Сес харлыымдан эгелээш, кыштагга барганда аалдың хой кадарар кижизи чаңгыс мен апарган мен. Угбаларым кадыр дагларга хой кадарарындан ойталаар, ынашпас, мени көгүдер: «Аракчаа дээрге кадыр дагга халыр турда, ана чуңма анайы дег кашпагай ооллдур бо. Чүгле чаңгыс бо оолга кадартыр. Бис аалдың бүгү ажылын кылыр бис. Ындыг-дыр шүңме, дуңмам. Хой кадаргаш кээриңге, аалга сенээ чүү-даа кылдырбас бис. Чүгле чемненип алгаш ойнап турар сен, ол-ла. Ындыг-дыр шүңме, дуңмам. Оон аңгыда, хой кадарып турар кижи чүве дөгергенде ыяап-ла чаг-биле ораап каан хан аксы чиир чоор, дуңмам. Амыраан сен, магалыг аа, уруглар. Кадарчы кижи ол хире хүндүлүг-дүр, көрбес силер бе! Арак, амыраан сен, сен дег кашпагай кижиге хой кадарарына берге чүү боор. Дагга үндүргеш, оттуг черге бажын дозуп кааш, бараан харап, хүн караанга дөгеленип каап, ырлап орар сен».

Ынчаар мени көгүдүп алганнар. Кыжын кадыр дагларга аалывыстың хоюн кадарар кижизи апарганым ол. Кашпалдың даглары, шынап-ла, коргунчуг кадыр, теве өзгизи дег деп чугаалап болур. Артында-ла хаяштыг. Шынап-ла, багайсогай кижи аңаа хой кадарар ужур чок. Уругларның оон ойталап турганы-даа чөптүг боор. Тенек, кашпагай, чиик адак кижи менне харын ол кадыр дагларже хойлар-биле кады үнүп, оларның бажын дозуп шыдаар турган мен.

Акым ол үеде хой кадарар ужур чок апарган. Ачам кайнаар-даа баарда, улуг оглун кагбас, ыяап-ла эдертип алыр. Аалга олуртпас, иштиктеп, чиир тараа чүдүрүп алырда азы аңнап, диинээрде, безин чадаарда аалга тургаш аргадан ыяш чүктээрде акымны эдертип алыр. Ол адазының «оң холу» апарган, хевирин бодааргa ачам улуг оглун ынчаар боду ышкаш кызымак, ажылчын, кежээ кижи болзун дээш өөредип турганы ол боор. Санчыт сөөлүнде барып, шынап-ла, кончуг анчы, ажылга карак кызыл, кылбас-тутпас түвезидаа чок, кымдан-даа хамаарылга чок, кандыг-даа берге ажыл-үүлени боду тускайлаң аайлап шиитпирлеп, бүдүрүп каар кижи болу берген. Ачам суг ол оглун чээрби хар чедип чорда-ла, өгленп-баштап каан. Менден улуг уг-баларым база-ла шуптузу тускайлаң өглүг-баштыг улус болуп, ашакка баргылаан. Сөөлүнде барып, аалывыс чаңгыс өг эвес, а дөртбеш өг болу берген. Кижидаа чалгаараар ужур чок. Ол өгге баар, бо өгге кирер. Кежээлерде мырыңай баш көдүрер чай чок. Бир өгге аныяктар шупту чыглып алгаш, кажыктааш, даалылааш олуруп бээр. Адаан-мөөрейдаа хөлчок, кедергей хөглүг болур турган. Адаанмөөрейниң күштүү ындыг кончуг чүве ыйнаан. Бир ойнаанда оюндан шуут адырылбайн баар. Пат-ла тургузу ойнап алгаш дашыгаа үнүп кээрге, кышкы узун дүн мырыңай орту эрткилей берген болгулаар. Ынчан оюн-тоглаага ол хире хүндүлүг турган-дыр бис ийин. Ол үени мең ам адааргалбиле сактып чоруур-дур мен ийин.

Мен хой кадарып эгелээн соомда, аалдың бүгү-ле уругдарыы шуптузу кылыр ажыл-үүлелиг кижи бүрүзү оозун күүседир апарган. Арткан ийи угбамның улуу Дуктүүш суглап, аъш-чем белеткээр, от салыр, өг ишти ширбиир, өдек арыглап аштаар. Оон бичизи Чанчыва тараа хооруп соктап, хамык улустуң чиир чемин белеткээр. Ону «хырын кылыр кижи» дижирлер. Авам чаш уругларын ажаар, оон аңгыда хөй кижиниң идик-хевиниң ойбак-дыдыын иле тыртар, чаа хеп даараар. Ооң ажылы ең-не харыысалгалыг болгаш эргежок чугула. Демги ийи адашкы ыракузак баар, ең аар дээн ажылды кылыр.

Ынчаар-ла аалдың хоюн кадарар кижи апардым. Ам канчаар боор, мээң кылыпла шыдаар чүвем ол турган. Тараа соктаар дээрге бала, согааш угбас, шыдал-бырам кошкак-тыр. Анаа-ла аъшчем тулуптап, аалга орар болзумза, улус мээң аайымбиле кайын азырап турар деп.

Маннап турумда мен дег кашпагай кижи кайда боор! Ана караңнаар чүве.

ДАГЛАРНЫҢ АТТАРЫ

Шаанда кым-даа чурттап, оран-турлаг, кажаа-хораа тудуп көрбээн «эмдик» черге келген болганывыста, хем кашпалдарының ол-бо талазында кадыр-каскак, коргунчуг дагларда ат-сып деп чүве кайда боор. Кижи чурттап турар черде үүү-даа чүве аттыг-сыптыг боор чүве ыйнаан. Ол-бо талакы хамык дагларга, дээрде шаштыккан хая-даштыг кадыр-каскак кожагарларга атты ачам адап каан. Ол черле дыка тывызык, чеченширгии кижи ийин.

Бир эртен-не аалдың бүгү улузу даштыгаа өдекке турда, ачам чугаалай-дыр.

— Бо даглар мынчаар адап алыр деп бодадым ийин. Хемниң солагай талазында бо кончуг хая-даштыг бедик кожагар тур бе? Ооң артында өзен кежилдир база ындыг хая-даштыг, бо улуг кожагардан арай биче даг тур ол. Бетинде улуг кожагарны «Улуг-Даштыг», а артында бичезин «Биче-Даштыг» деп адап алыр. Ол ат оларга кончуг тааржыр, хаяштыг улуг эвес бичии ак каът чыдыр бе? Ында даш көңгүс чок, хем эриинде чер-дир. Ону чараш ат-биле адаар бодадым. Чазын аалдың анайларын үскеш, олче үндүрүп каар чүве, ынчангаш ол часкам каътты «Анай-Чалаар» деп адап алыр. Чараш ат аа? Ам бо үстүвүсте, Улуг-Даштыгның баарында узун, чиңге даш-даа чок бора каът чыдыр бе? Ооң баарында өзен ишти кедергей балдырган үнер чер болду. Балдырганныг өзенниң аксы мырыңай мыя мында хемде кээп үскен. Ынчангаш ону «Балдырганныг-Аксы» деп алза черле ажырбас боор. Ол бора каът база Балдырганныг каъды боop турар ыйнаан. Ооң уламындан бистиң бо кыштаавысты Балдырганныг-Аксында кыштаг деп алза тааржыр-дыр. Ам хемниң чаңгыс баш-даа хораваан. Кончуг хүр кыштаан, чазын безин арган дээр үвени дөгеренге, үүле хан аксы эвес, харын-даа согажа болуп турар. Мал ол хире хүр болган-дыр! Ону көргеш иштик улузу ачамны өттүнүп, Ооругдан кыштаг кылып эгелээннер. Ең-не адаанга элбек малдыг, ортумак бай Хөкпештей деп кижи Алдыы-Чүшкүт дээр черге улуг кыштаг кылып алган. Оон өрүлээрге, бистиң кыштаавыстан улуг-ла ырак эвес «Тал-Кажаа» деп черге хем иштинде күдүрээлиг кара шивилер аразында авамның дуңмазы болур Борашты алган Бабак деп кижи кыштаг туткаш, кыштап турар апарган. Бистиң үстүвүсте Чолдак-Кара-Суг аксынга хам ашак Медикей кыштаг кылып алган. Оон өскээрге Үстүү-Чүшкүт деп черниң алдыы ужунга Донгак Сүлдем ашак кыштай берген. Ол-ла Үстүү-Чүшкүттүң баарынга Куулар Сонам турлагжып алган. Аалдарның ең-не үстү ол.

Ооругга кыштаар улус шоолуг сиген-ширбииш белеткевес, шээр мал азырал хереглээр эвес, кыжын кара чыдар хая-даштыг кадыр дагларның агы-кангызынга амырап кыштаар. Күжу арбас болур. Бода мал—инек одары арай-ла чедишпес. Ынчангаш бода малга бээр сигенни чайын улус арыларның өлең сигенинден кескеш, долгааш, ыяшка азып каар, ындыг сиген кедергей эки шынарлыг, оңу безин оңмаан, көк хевээр, чыдының чаагайы хөлчок.

(Уланчылыг).

КИШ КУДУРУУ

Ажылым черле ындыг: кижилерге ужуражып, чугаа-соот кылыр. Бо удаада бир-ле сайыттың хүлээп алыышкынынга баар херектиг апарган мен.

Келген херээмни секретарьга чугаалааным соонда, ол даргазынче киргеш, «мананар» деп айыткаан. Сандайга манап олуруптум, өрээл иштин долгандыр шинчиледим-даа.

Секретарьның бодун база таныыр, оон-биле чаңгыс эвес катап ужуражып, чугаалашкан-даа бис. Харындаа ол менден ийи киш кудуруктары айтырып, дилеп, «эжимейлеп» мээн соомдан маннап турганын сактып келдим.

Кара-кыс (секретарь уруг) чараш-ла дээн херээженнерниң бирээзи кижи, бойдус анаа ырлаар салым-чаяанны база-ла харамнанмаан. Ол бодунуң чаражынга болгаш ырлаарынга кончуг-ла чоргааараар, харын-даа ооң аажыызында бир-ле чиктиг чаң бар кижи деп билир мен. Эжимни шинчилеп орарымга, ооң чаражы дам барган, бир-ле байырлал кежээзинде келген кижи дег, кеткен хевинде-даа, ал-бодунда-даа черле чараш шинчи бар болду. Ындыг улуг, чараш бажында, улуг дарганың секретары болуру ындыг-ла амыр эвес херек. Орта кижиниң чаражы база-ла эвээш эвес рольду ойнап турар болдур ийин.

Херээжен чон черле ындыг бис, чаражынга ынак бис... деп-даа ырлажыр болгай бис. Ылангыя бодум хуумда херээжен кижи кымга-даа домейлешпес, катаптаттынмас, бодунуу-биле чараш болур ужурлуг деп бодаар мен.

Антон Павлович Чеховтуң сөглээни дег: «Кижиде шупту үве чараш болур ужурлуг: арны-бажы-даа, идик-хеви-даа, сагыш-сеткили-даа...» Ынчалза-даа кижилериң даштыкы чаражынче чаңгыс талалай бээри амыдыралывыска бо-ла таварышкылаар...

Үе эртип, манаашкын узамдыгып, эжим-биле бистиң аравыста бот-боттарын таныышпас улус дег, тоомча чок чоруктуң тодаргай ыржымы турупкан.

Ыржымны ында-хаая телефон даажы үреп турду. Эжимниң кандыг кижи-биле чугаа кылып турарын ооң чугаазының аянындан илдең билип ордум. Чамдыктары-биле эптиг-эвилең, орустаан, тывалаан, харындаа, чыпшыланнап, авыястаан дег, өскелери-биле каржы-донгун, чугаа узун эвес, азы телефоннуң даңзазын дүрген-не сала кааптар болду.

Кижи деп амытан кончуг-ла чүве аа, тозан тос чанын доозазын чаннааш турар аан. Чеже-даа эртембилиглиг, арын-ыырайы чараш бол, өөдүүн, кижизиг чаң чок шак ындыг чөгенчигбейлерни оларның ол өөдежок аажы-чаны шуут үрептер...

Эжим оон тургаш, изиг кофе булгап иже берди, калбак шоколад алгаш, ону хемире дайнады.

Сөөлүнде-сөөлүнде дүштээр үе база чоокшулаан, келген херээм чогувайн баар болду бе — деп бодааш, чугаа эредим:

— Кандыг кончуг үр чоор?

Эжим мени эскербеди, ыыттавады-даа. Мынчап орар болза, херек бүтпейн баар дээш, эжимче «халдаашкын» кылып эгеледим:

— Кай, мени танывастыр сен бе, Кара-кыс?

Ол ам-на бодунуң адын дыннап кааш, мени чаа көрүп каан дег, үүү кижи апарды бо дээзиг, менче көрүп келди:

— Силерни сагынмайн тур мен — деп харыылады.

Ынча дээрге сеткилим, шынап-ла, хомудай берген. Ындыг «үнүп-кирип» чоруур аажы-чанныг улуска анаа хамаарылгалыг бир-ле онзагай чүвени чугаалаар болза, олар миннип, кижизиг чаңы кирип кээр чүве дээнин сактып келгеш, дорт-ла чугааладым:

— Мени сагынмас-даа болзунарза, ийи киш кудуруун черле сактыр боор силер...

Шынап-ла, ол киш кудуруктарын эжим сактып келген боор, ам-на «уйгузундан оттуп», угааны орталаныр келди:

— Ийе-ийе, ийи киш кудуруктарын силерден дилеп алганымны ам-на сактып келдим. Сен дээрге Долаана ышкажыл сен — дээш, каткы-иткизи кынгыраар, чугаа-сооду дажыг хем дег саарлып, хүлүмзүрүүн харам чокка чажып, хөөреп-ле үндү. Кофе, конфетазы-биле-даа хүндүледи, ооң соонда даргазынга барып бараалгаан соонда, чоруум чогуп, үүлем бүткен болгай.

Ачылыг-ла киш кудуруктары, канчап-ла харын сагыжымга кире дүжүп кээри ол ийик, ону сагынмаан болзумза, чоруумнуң чогууру чөгенчиг-ле турган боор. Эжимниң ол чиктиг чаңын сактып келгеш, аная кылыым-даа хайныр, ыядырым-даа кончуг, каткым-даа кээр болган. «Ак өргээдең» үнүп ора: «Мал алазы чараш, кижи алазы чүдек» деп бурунгу өгбелеривистиң мерген чугаазын сактып чордум ийин.

Раиса ОНДАР.

Александр ДАРЖАЙ.

ЭРТКЕН ҮЕМ

Каас-коя, чараш кылдыр
эрткен үем
Катап дагын чурттап эртер
күзелим чок.
Эки-багым дөгерезин
шагның шаандан
Эгин ажыр таалында
шыгжаттынган.
Орук-чолум каалама
черле чорбаан:
Оргу черге молдуруум сый
дүжер часкан
Чуду-кара, бактың багы
кандыг-даа бол,
Чурттап эрткен чылдарымны
чектевес мен.
Ажыг дустуг карак чажы
холуй сиген
Аас-кежик, өөрүшкүнү
өйлей берген
Аргамчы деп шойлу берген
чылдарымны
Аартыктавайн, дүрүп алган
чоруп ор мен.

«ҮҮЛЕ БҮТСҮҢ!»

Оода-ла «эргекке үш
Ораам хире»
олча чок ээп келбес мен деп,
Чорук-шоорун тыва кижи
Чогудар дээш,
Оруун улап бар-ла чыдар.
Орук аайы аалдарны
Оюп-кыйып,
Эжиктеди халдып эртпес:
Аъдын тыртып, кире дүжер,
Амыр-менди солчу кааптып,
сонуургажыр.
Тыва кижи холу куруг,
Дылын былгап,
халас үе ытпас чүве.
Бирээзи-ле кыла каапкан,
Бирээни-ле эгелешкен,
чайжок орар.
«Үүле бүтсүң!» Ынча дигеш,
Аалдың шак ол
чымыжынга киржи кааптар.
Үнээргетпес, чалгааравас,
Арат-чонум
дузааргажыр чаңчылы-дыр.
Ындыг чүве кылыштым деп,
Көөргеттинмес,
Оон туржук —
ыыттавастар.
Ынча-мынча хемчээлдиг деп,
Хөлези-даа
сеткилинге
шыгжавастар.
«Үүле бүтсүң!» Анаа харыы—
«Чоруунар-ла чогузун!» деп
йөрээл алыр.
Чорумалдың арны чырыш,
Үнелиг эт хойлапкан дег,
аъттаныптар.
А оон ханы утказындан
Ажыл-ишке
Мөңге йөрээл
дыңналып кээр.
Чуртталганың баганазы
Шупту
ында
сиңниккен деп билдине бээр.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

Чаа-Хөл кожуун.

Ак-Туруг суур.

Солун-на-дыр аа!

ДИРИГ АМЫТАННАРНЫҢ «ЧЕМПИОННАРЫ»

● Делегейде ең-не аар дөзилиг дириг амытан — **Африканың чааны. Ооң дөзизи 7 тонна, азыының узуну 3,5 метр.**

● Африканың жиравының **дурт-сыны 5,8 метр.**

● Делегейде ең улуг сарбашкын — **горилла. Ооң узун дурту 2 метр, дөзизи үш центнер.**

● Делегейде ең улуг доос-караның **ниити дөзизи 85 грамм, мага-боду кижи чудуруу дег.**

Дириг амытаннарның аразындан рекорд тургузуп турарлар база бар. Оларның ындыг мөзү-шынарлары төрүмелинден чаяаттынган. Халдап келген дайзындан камгаланырда азы олча тыш алыр дээнде кашпагай шимченгир, тура-соруктуг, күш-шыдалдыг болур. Чижээлээрге, антилопа дайзынга четтирбес дээр болза, 12 метр бедик черже шураар, а гепард ону тудуп чиир дээш антилопадан оранчок дүрген халыыр ужурлуг.

Кижиниң спорт талазыбиле делегей рекордтарын чамдык дириг амытаннарның «спортчу» түннелдерибиле деннеп көөрге мындыг. **200 метр черге чадаг чарыш** (дүргени км/шак): кижи — 36,9; страус — 59,5; чүгүрүк ыт — 64,3; чүгүрүк аът 70,8; хөлчок улуг кенгуру— 72,4; Калифорнияның кодаы — 72,4; гепард — 96,5.

Бедиин халыыры: койота— 1,85; кижи — 2,43; кедергей улуг куу өннүг кенгуру — 3,20; кета — 3,65; пума — 4.00 метрге халыыр.

Чиик атлетиканың ат-сураглыг спортсменнери бичии шартылааларның өрү шуураарын пат магадап кайгаарлар. Олар боттарының бедиинден он-он катап бедик черже шураар, а узун дуртундан чээрби катап ажыг узун черже база шурап халыыр аргалыглар. Бир эвес кижи шак ындыг харык-шинектиг турган болза, үш каът бажынны илдик чокка ажа халый бээр турган ийик. Ынчалза-даа сураглыг спортсмен узун ыяштың дузазыбиле бедиин 6 метр чедир халааш, пуманы болгаш кенгуруну делегейге бир-ле дугаарында ажып каан болуп турар.

Гепард дириг амытаннарның аразындан маннаар талазы-биле «чемпион». Ол кыска оруктарга шакта 110 километрни эртер. Ооң соонда Сонгу Американың антилопазы шакта 100 километрни; бизон — 40—45; жираф — 45—50; черлик элчиген — 50—55; зебра — 60—65 километрни эртер.

Африканың дириг амытаннарының аразында «рекорд» тургузуп турарларның саны эвээш эвес. Делегейде чер кырынга чоруур амытаннардан Африканың чааны ең-не аар дөзилиг— 7 тонна, а азыының узуну 3,5 метр. Африканың жиравының дурт-сыны 5,8 метр чедип турар.

Шыдамык талазы-биле теве жирафты ызырты ажар. Теве алды ай дургузунда суг ишпейн барып болур болгаш тевене дег узун тенниг үнүштерни таваар дайнап чиир аргалыг. А жирафтың база бир онзагай шынары чүдел дизе, ол чүү-даа дыннавас, шуут дүлей.

Африкада куштарның ең улуу — страус. Ооң чуургаларының хемчээли дыка улуг. Сонгу Африканың районнарында страус уяларында чуургаларның саны 15-тен 20, мурнуу чүгүнде 30, а Чөөн Африканың районнарында 50—60 чедип турар. Ол кандыг кончуг хөй чоор деп айтырыг тургустуна бээри чугаажок. Чүге дээрге элээн каш страустар чаңгыс уяга төрүп каар чаңчылдыг чүве-дир. Ол чуургаларны эр страус кээп базар. Кыс страус чуургазын эр страустуң чанынга дүжүрүп каарга демгизи ону бодунуң чалгыннарының адаанче киир тыртып алыр. Страустуң чуургазының карты хөлчок быжыг, оон кырынга кижи туруп-даа алырга чуурулбас.

Африканың Замбези деп хеминиң унунда чурттап турар кижилерниң кемниг төрүттүнүп турары болганчок-ла илереп турар. Чаа төрүттүнген уругларның буттары беш салааларлыг төрүттүнер тургаш, чүгле ийиле салаалыг болуп, кемниг төрүттүнүп турар.

Делегейде ең улуг горилла деп сарбашкын Африкада чурттап турар. Ооң узун дурту 2 метр, а дөзизи үш центнер.

Африкада бегемоттар база хөй. Оларны даштындан көөрге хөлчок оожум, мырынай хилинчек чок ышкаш сагындырар. Ынчалза-даа олар чүгле зоопаркка чыткан хөй тургуспас, чыларчылбас, томаанныг апаарлар. А боттарының бойдуска хостур чоруур черлеринге оларның байдалы сыр өске. Халдап келген дайзынга алыспас, чемиш тып чиир дээнде кайгамчык кажар, оптуг, тура-соруктуг апаарлар. Дириг амытаннарның чааны арзылаң безин бегемотче халдавас. Ол ону ызыргаш, сугже киир тыртып алгаш барып болур. Крокодилдер база бегемоттар-биле месилдежиринден коргар. Далайдан хем суунче эштип чедип келген акула бегемотче халдаарын оралдашкан. Ынчалза-даа оон чүү-даа бүтпейн барган. Акуланың узуну бүдүн чартык метр турган-даа болза, бегемот ону карак чивеш дээр арызында ызыргаш, хем эриинче үндүр сөөртүп эккелген. Далайдан келген турамык сеткилдиг «аалчыны» кончуг таптыг чиш кылдыр ажыглаан.

Чаа Зеландияда ниити дөзизи 85 грамм кижи чудуруу дег хемчээлдиг делегейде ең улуг доос-кара тывылган. Оларның саны эвээжеп, өлүп төне бээринің айыылы тургустунуп келирге, эртемденнер кезек санныг доос-караларны ең ырак, озалааш девискээрде турар ортулукта аппарып каан. Оларның аңаа өзүп сайзыраарынга кандыг-даа айыыл турбас дээрзин эртемденнер бадыткааннар.

«Сельская жизнь» солундан.

КРОССВОРД

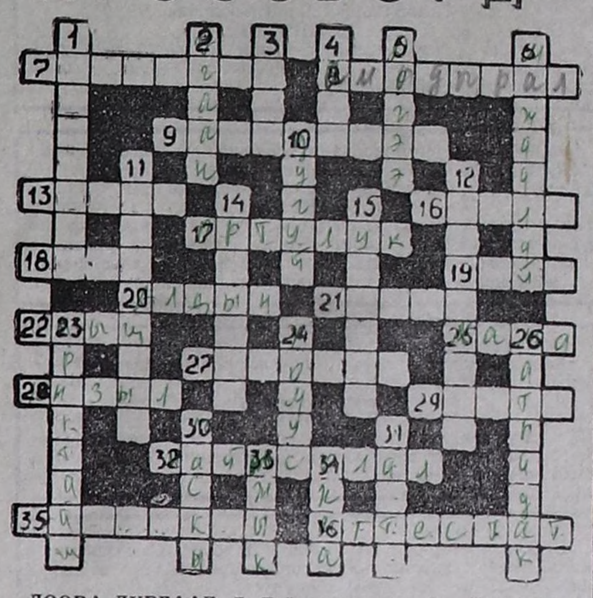

ДООРА ДУРГААР: 7. Тайга күжүгени. 8. Чуртталга. 9. Кандыг-бир үвениң бүзүредии, ынаныжы. 13. Бөлүк тыва аалдар. 15. Чемнин эки шынары, ажыктыы. 17. Сугга бүгү талаларындан бүргеткен чер. 18. Немец коммунист, фашизмге удурланыышкынның удуртукчуларының бирээзи, 1944 чылда шаажылаткан. 19. Сураглыг испан чурукчу. 20. Үнелиг металл. 21. Пөс-таавының бир хевири. 22. Улуг хурал. 25. Шажын ажылдакчызы. 27. Тыва чурттуг орус чогаалчы. 28. Россияның составында республика найысылалы. 29. Сураглыг француз аян-чорукчу, эртемден. 32. Чурттун кол хоорайы. 35. Концерт башкарыкчызы. 36. Өөредилге черин доосканының дугайында документ.

УЗУН ДУРГААР: 1. Байырлалдыг байдалга берген аазаашкын. 2. Медерел, сарыыл. 3. Д. Фурмановтун «Чапаев» деп романының бир кол маадыры. 4. Диистер бөлүүнден араатан. 5. Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринде даг. 6. Адыг, хайыракан... 10. Терге кезээ. 11. Чылыг черлериниң дириг амытаны. 12. Чымчак, аар металл. 14. Чылыг черлериниң араатаны. 15. Сураглыг орус полководчу. 23. Иштики хеп аймаа. 24. Тыва национал хөгжүм херексели. 26. Хову кужу. 30. Дүнеки куш. 31. Чарган ыяш артынчызы. 33. Кавыннаан черни хуулдурар аарыг. 34. Өг кезээ.

ЧӨЭРБИ БЕШ ЧЫЛ БОЛГАШ...

Чоокта чаа Пенза хоорайның кудумчуларынга чиктиг кижи көстүп келген. Кара кештиг, арнын сал-дүк шыва алган, кеттингени кышкы үеге дүүшпес. Мурнунда, үш дугуйлуг чадаг-тергезиг, улуг-ла идер-терге идип алган.

Викас Сингх бүгү кижилериниң кичээнгейин дораан-на хаара тудупкан. Ынчалза-даа ең өлдептиг чүве оон даштыкы хевири эвес, а көңгүс өске чүве болган. Викас чадаг аян-чоруубиле орукта алды чылдын нүүрүнде кижи боop-тур. 1987 чылдын төнчүзүнде ол Индияның төву Делиден Черни дескиндир аян-чорукче чадаг базып үнген. Кижиге таваржып болуп бергелерни ол ажып эртип чорааш болуп болгу дег рекордтарны ажып, чээрби беш чыл дургузунда улчуп чорааш, сорулгазынга чедирип ыяк шиитпирлеп алган.

Непал, Бутан, Бангладеш, Малайзия, Камбоджа, Вьетнам, Гонконг, Кыдат, Моол... оон артында калган. Ол хире узун орукту эртип келген үезинде ол 42(!) эжеш идикти эледи кеткен. Дыка хөйну көрген, ажып эрткен. Лаоска чоруп чорааш, маляриядан аарый берзе-даа, аас-кежик боop, удавайн сегий бергеш, оруун уламчылаан. Таиландыга дээрбечилерге таваржыш чорааным уттундурар ужур чок.

Викас Сингх ийи чыл бурунгаар орус чурттуне киир базып келген. Ол үеде Ыраккы Чөөн чүктү, Сибирьни, Уралды таварып келген. Сөөлгү үеде Пензага келген турганы ол. Хүн буруде ол 20 километрни эртип келген. Кара чаңгыс өөнүү — аная эвес идер-тергезинге майгынын болгаш орукка эргежок херек аар-саарын чудуруп алыр.

— Ачам — эмчи авам — өг ээзи. Оол, кыс дуңмам база бар. Делегейни чадаг дескинер дээн күзелимге элээн каш чыл дургузунда белеткендим — деп, ол чугаалаар. — Кайгамчык соок орус кыш мени онза дувуредип кээр болган. Ынчангаш Гималайларга «кичээлдеп» турдум. Силерниң дошкун кыжынарга чанчыгарынга ол кичээлдерим дузалады. Ылангыя Сибирьниң соогу хөглүг-ле болду. Ынчалзажок үжүведим. Ажырбас кижи болдум. Орук-суур эки кижилерге таваржып чорааным уттундурар ужур чок.

Николай БУЛАВИНЦЕВ.

Пенза.

ОЙЗУ-КЫЙЗЫ, ОЙНАЙ-СЫЛДАЙ

Кирбей салымны чүлээш, аянныым сүргей, артында-ла чыттыг одеколон чагдынып алгаш, чорук чоруур дээштин автобусче далаш-биле кире халааш, мээн үе-чергемне хире назынныг боор, таныязым херээжен кижиниң чоогунда хос сандайга олура кааптым эвеспе.

— Пу. Чыт-бузун! Кандыг кончуг аксы оо-хоран ышкаш чыдыг кижилер чоргулаар чүвел аан бо. Хөннүм булганып, кускум кээп эгеледи. Кижи чоогунга олурбайн, соонга барып олуруп алынар — деп, кожамда чолдак кадай-кыс хыйланып-ла үнду.

Одеколон, чыттыг будумелдер ижер арагачы кижилериниң хайы-биле одеколон ишпес актыг бодум, ол таныязым кадай-кыска ынчалдыр шалаттырган болбас ийик мен бе.

* * *

— Бо суурда, «Сорттакчы» деп шола атка чедиген уруг бар дээр-дир. Ооң ужурун билир сен бе? — деп, Мергелдей менден ойнай-сылдай айтырды.

— Чогум ол уругну чон чүге-ле «Сорттакчы» дижир апарган чоор. Чүнү-ле сорттап чоруур уруг боор. Алгыкеш сорттап чоруур уруг ыйнаан. Сен-не ужурун билир боор сен? — деп, Мергелдейден удур айтырдым.

— Орта таныш-даа тып чадашкан. Ойлук чок уругдур ийин. Мында «ажыглаар» херээженнер тыппайн, «хайдынып» чоргулаар, бок-сак оолдарның арга-шинээн «сорттап» чоруур боорга, ынчангаш аңаа шола ат бергеннери ол-дур ийин — деп, Мергелдей чигe-ле сөглээш, оруун уламчылап чорупту.

* * *

— Силерниң коллективти чаа дарга башкара берген дээр-дир. Аажы-чаңы, арны-бажы, аян-шинчизи кандыг кижи ышкаш, уруг?

— Алыс боду аныяк-даа, аян-хевирлиг-даа, кадай-кыстарже карак баскаш, катай хаара чаңнагылаар «сүг аян» кижи-ле чорду. «Ижиштин» база кончуг хевирлиг.

— Ындыг болза кончуг эки-дир. Ынчап тургаш ишти-хөннүн тудуп, изиг чүрээн, соок баарын сүйбап тургаш, холга киирип алгаш, «хоютку» боop ажылдаарың да амыраан-дыр сен, уруг.

* * *

Тудуу доозулбастаандан бээр элээн каш чылдар болу берген, барык-ла «кырыыр» четкен ийи каът божуур бажынче көргеш, бир кадай-кыс:

— Бо бажынга бистер ышкаш аныяк иелер (кадай-кыстар) кажан-на божуп, чиигээр ирги бис. Сен үү теп бодаар сен—деп кожазында турган херээженден айтырган.

— Мээн эр-херээжен чорук кылырымдан «халажып үнүп», божуур назыным эртип турар үеден бээр ажыглалга киирер чыгыы-ла тудуг боор ийин он — деп, демгизи удур харыылаан.

Ондар БОРАШ.

Суг-Аксы суур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

(Март 28-тен апрель 1-ге чедир)

ПОНЕДЕЛЬНИК

МАРТ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.00 Улуг-хүн. 6.45 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.55, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 7.00 Эртен. 9.15 Көр, дыңна... 9.35 «Амыдыралдың аар-саар уржуктары». Телесериал. 40-ги сериязы. 10.05 Л. Трухина ырлаар. 10.25 Футбол. 10.55 «Карик биле Валяның анаа эвес ужуралдары». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 12.00 — 12.10 Медээлер.

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.00 Чаа аттар. 17.10 Кижи бүрүзү сылдыстыг. 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.30 Документилер болгаш салым-хуулар. 18.40 Миниатюра. 19.25 «Амыдыралдың аар-саар уржуктары». 40-ги сериязы. 19.55 Эрлер болгаш херээженнер. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Спортчу уик-энд. 21.45 Бир-ле катап мартта. 22.00 Клио садка беседа. 22.15 Бетанкура дугайында сага. 22.45 Иосиф Брофский — шүлүкчү шулукчүлер дугайында. 23.30 Марсиан хроникалар. 00.00 Медээлер. 00.20 Үйгу келбестээри. 00.40 — 01.10 Негелде ёзугаар кино.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур. 8.30 Формула-730. 9.00 Чаа шугум. 9.20 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.50—10.00 Мульти-пульти. «Мээң авам — илбичи».

* * *

14.40 Тараачыннар айтыры. 15.05 «Национал политика хрониказы». 15.35 «Сигнал экземпляр». 15.45 Уругларга дамчыдылга. 16.00 Эй-би-си-ниң медээлери.

«ТЫВА» канал

16.30 «Ажылгыр кыс» Уран-чечен фильм. 18.20 Медээлер. 18.30 «Ойна, хоорайжыгаш». Уругларның «Эдельвейс» клувундан көргүзүг. 19.00 Мультфильм. 19.20 «Сонуургактарга». Чер кырында амыдырал-чуртталга. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Понедельник санында детектив. «Корнуэльдің чажыды». «Эркюль Пуаро» деп сериалдан уран-чечен фильм. 21.20 Ретушь чокка. 22.20 «Камгалал-911». 23.15 Авто болгаш мотоспорт. 23.45 Криминалдыг дыңнадыглар экраны. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00.35 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.40 — 00.45 Спортчу карусель.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

16.30 «Кара чаңгыс». Уран-чечен фильм. 18.05 Телесолун. 18.15 «Өшкен сылдыс бе?». 18.45 Петербургтуң төөгүлери. Павел Луспекаев. 19.15 Хүннүң-не байырлал. 19.35 Орус виза. 19.55—20.00 Реклама.

ВТОРНИК

МАРТ 29

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 9.05 Шимчевес хөренги рыногунуң дугайында допчулал. 9.20 Домисолька. 9.40 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 Н. Осипов аттыг Күрүнениң академиктиг орус улустуң оркестри ойнаар. 10.45 «Карик биле Валяның анаа эвес ужуралдары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.10 — 12.40 Чогаалчы Венедикт Ерофеев дугайында.

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.10 Херек. 16.20 «Том Сойерниң ужуралдары». Мультфильм. 16.50 Хуулгаазыннар, азы Россия күштүг. Ивер чүрек. 11.20 «Истелгени Колобкалар чорудуп тур». 1-ги болгаш 2-ги сериялары. 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.05 — 13.05 Футбол.

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.05 Чедиишкинни канчаар чедип алырыл. 16.20 «Том Сойерниң ужуралдары». Мультфильм. 16.45 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өрү назылыгларга». 17.25 Технодром. 17.35 Мир. 18.00 Медээлер. 18.25 Лабиринт. 18.50 Документилер болгаш салым-хуулар. 19.05 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.55 «Туннель төнчүзүнде карацгы». Ю. Нагибинниң автор программазы. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 «Сталинни хөөржүткени». Уран-чечен фильм. 23.10 Пресс-экспресс. 23.30 Ол бүгү джаз... 23.50 Автошоу. 00.05 Медээлер. 00.25 — 01.15 Футбол. Чемпионнар лигазы.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Формула-730. 9.00 Чаа шугум. 9.20 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.50 — 10.00 Мульти-пульти. «Тывыш».

* * *

14.00 Тараачыннар айтыры. 15.05 «Эки-ле чурттап турар-дыр сен». 15.20 Эй-би-си-ниң медээлери. 15.50 Оон-моон медээлер. 17.05 «Чаа кижиже кым шоглаарыл?». 16.55 Дамырактар.

«ТЫВА» канал

17.05 Уругларга фильм. «Джи айджоу». 18.45 Медээлер. 18.55 «Чагырыкчының бир хүнү». С. Д. Монгуш дугайында телечуурмал. 19.10 «Хоойлу болгаш хулээлге». Республиканың ИХЯ сайдыңыш оралакчызы Д. К. Куулар-биле интервью. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 «Кым-даа уттундурбаан». 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 297-ги сериязы. 21.25 Авточарыш. Бразилиядан дамчыдылга. 23.25 Шимээн чок баштыңнар. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00.35 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.40 — 00.45 Спортчу карусель.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.05 «Дүне ыткан тоол». Уран-чечен фильм. 18.20 Телесолун. 18.25 Кызыгаарлар. 18.40 Музыкалыг программа. 19.05 Хүннүң-не байырлал. 19.15 — 20.00 Чаа шугум.

СРЕДА

МАРТ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 9.05 Шимчевес хөренги рыногунуң дугайында допчулал. 9.20 «Сааскан». 9.40 «Анаала Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 Аян-чорукчулар клуву. 11.20 Мультфильм. 11.30 Уругларлар телевидениезиниң ассоциациязы. Галина Карловнаның найыралдыг бажыңы. 12.00 Медээлер. 12.05 — 12.55 Режиссер Ю. Белянкинниң фильмнери. «Скульптор Михаил Аникушин».

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.20 «Том Сойерниң ужуралдары». Мультфильм. 16.50 Джем. 17.20 «Ужуп чоруур бажың». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 32-ги сериязы. 17.50 СБ-ниң чажыды. 18.00 Медээлер. 18.25 Документилер болгаш салым-хуулар. 18.35 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.30 Кончуг-ла улуг эр-дир... М. Жванецский. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 «Сухово-Кобылинниң херээ». 2-ги фильм. 22.45 «66-гы чергелешкекке ужуражылгалар». Концерт. 23.55 Футбол. Чемпионнар лигазы. «Спартак» (Москва) — «Монако» (Франция). Чапсарда (00.40) — Медээлер. 01.55 Пресс-экспресс. 02.05 — 02.35 Делегей хоорайларының дүнеки амыдыралы. Лондон.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Формула-730. 9.00 Чаа шугум. 9.20 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.50 Мульти-пульти. «Булутка чедир шурай бер». 10.00 Концерт. 10.15 — 11.10 Ретушь чокка.

* * *

14.40 Тараачыннар айтыры. 15.05 Мегаполис. 15.35 Уругларга дамчыдылга. 15.50 «Кымның талазыл?». 16.20 Эй-би-си-ниң медээлери. 16.45 Телесолун. 17.00 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 297-ги сериязы.

«ТЫВА» канал

17.50 Медээлер. 18.00 «Болчаг шагы». Январь 4-те болган дамчыдылганың катаптаашкыны. 18.40 Мультфильм. 18.50 «Бөгүн делегейде». 19.00 Бистиң аалчывыс — профессор Н. Н. Тобуроков. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 298-ки сериязы. 21.15 Мен —баштың мен. 21.45 М-трест. 22.00 Футбол талазы-биле Россияның чемпионады. Чапсарда — «Дисертке музыка». 23.00 Футбол талазы-биле Россияның чемпионады. 2-ги тайм. 23.55 Спортчу карусель. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00.35 — 00.40 Сылдыстар чугаалап турлар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.50 «Ыраккы Чөөн чүк». 18.35 Тайбың болгаш дайын. 19.05 Хүннүң-не байырлал. 19.15 — 20.00 Л-клуб.

ЧЕТВЕРГ

МАРТ 31

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 9.05 Шимчевес хөреңги рыногунуң дугайында допчулал. 9.20 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.10 Дириг амытаннар аймаа. 10.50 Москва дириг — Синема. 17.10 440 герц. 17.50 Өнчү ээзиниң эге билиглери. 18.00 Медээлер. 18.25 «Чажыды-биле». Крым. Чөпшээрежилгеже орук. 18.55 «Анаа-ла Мария дээр. Уран-чечен фильм. 19.45 Протокол одуруунуң артында. 19.55 Тема. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Бомонд. 21.45 «Панамада шош-содаа». Уран-чечен фильм. 23.35 «Абрамцево». Телефильм. 23.45 Пресс-экспресс. 00.00 Медээлер. 00.20 — 02.25 Останкинода хит-парад.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Формула-730. 9.00 Чаа шугум. 9.20 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.50 — 10.00 Мульти-пульти. «Тывыш».

* * *

14.00 Тараачыннар айтыры. 15.05 «Эки-ле чурттап турар-дыр сен». 15.20 Эй-би-си-ниң медээлери. 15.50 Оон-моон медээлер. 17.05 «Чаа кижиже кым шоглаарыл?». 16.55 Дамырактар.

«ТЫВА» канал

17.05 Уругларга фильм. «Джи айджоу». 18.45 Медээлер. 18.55 «Чагырыкчының бир хүнү». С. Д. Монгуш дугайында телечуурмал. 19.10 «Хоойлу болгаш хулээлге». Республиканың ИХЯ сайдыңыш оралакчызы Д. К. Куулар-биле интервью. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 «Кым-даа уттундурбаан». 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 297-ги сериязы. 21.25 Авточарыш. Бразилиядан дамчыдылга. 23.25 Шимээн чок баштыңнар. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00.35 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.40 — 00.45 Спортчу карусель.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

17.05 «Дүне ыткан тоол». Уран-чечен фильм. 18.20 Телесолун. 18.25 Кызыгаарлар. 18.40 Музыкалыг программа. 19.05 Хүннүң-не байырлал. 19.15 — 20.00 Чаа шугум.

ПЯТНИЦА

АПРЕЛЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги сула шимчээшкиннер. 6.45 Эртен. 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 9.05 «Койгун магнитофон тып алган». Мультфильм. 9.20 Телешоу 50х50. 10.35 Америка М. Таратутаның көргени-биле. 11.05 «Каржы-хажагай кижилер». Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 11.15 Мульт-11.50 Пресс-экспресс. 12.00 фильмнер.

* * *

Медээлер. 12.10 — 13.10 «Горячев болгаш өскелер-даа». Телесериал. 20-ги болгаш 21-ги сериялары.

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.05 Бизнес-класс. 16.20 «Эх, сени-даа, Тишка, Тишка». Мультфильм. 16.35 Олеся болгаш компания. 17.05 Өнчү ээзиниң эге билиглери. 17.15 Н. В. Гоголь дугайында сактыышкын. 17.45 Культура дугайында медээлер. 18.00 Медээлер. 18.25 Кижи болгаш хоойлу. 19.00 Америка М. Таратутаның көргени-биле. 19.30 Хуулгаазыннар шөлү. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Чүнүн-даа дугайында эвес репортаж. 21.40 Детективтер клувунга. «Коплан». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 23.15 Неделяның кижизи. 23.30 «Академия». Хөглүг программа. 00.00 Медээлер. 00.20 Пресс-экспресс. 00.30 — 01.10 Музобоз.

ИИИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Формула-730. 9.00 Чаа шугум. 9.20 Ажылгыр кижилерниң үези. 9.50 Чорупаалы. 10.00 — 10.30 Россияның телетеатры. Н. Теффи. «Политика орнунга».

* * *

14.40 Тараачыннар айтыры. 15.05 Пятница санында Дисней. «Хөлчок хөйну билир уруглар». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 16.00 Оон-моон медээлер. 16.15 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 299-ку сериязы. 17.05 Эй-би-синиң медээлери. 17.35 Телесолун. 17.40 «Дерзии чорук чок амыдырал».

«ТЫВА» канал

18.25 «Телеанонс». 18.45 Мультфильм. 19.05 Медээлер. 19.15 «Бистиң-биле кады болуңар». Оюн-баштак хүнү. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 «Маскалар», «джентльменнерде». 21.00 «Чалгынчыгаш азы бутчугаш». Уран-чечен фильм (Франция). 23.00 Апрель салону. 00.00 Медээлер. 00.25 Тодаргайы-биле. 00.35 — 00.40 Сылдыстар чугаалап турлар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

18.25 Реклама. 18.30 Аныяктар дугайында программа. 19.00 Мульти-пульти. 19.10 Хүннүң-не байырлал. 19.20 Боду бодунга режиссер. 19.50 —20.00 Спортчу карусель.

Самба-Сюрюн Борбак-ооловна БАИР

Республиканың театр уран чүүлү аар чидиригге таварышкан. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, культура ажылдакчыларының тергиини Самба-Сюрюн Борбак-ооловна Баир аар болгаш үр аараанының сөөлүнде 74 харлап бар чораан назынында 1994 чылдың март 22-де мөнээн.

С.-С. Б. Баир 1920 чылдың май 2-де Барыын-Хемчик кожуунунуң Шекпээрге арат өг-бүлеге төрүттүнген. Өөредилгеге сундулуг, амыдыралга өөрүшкүлүг, ынчаарда аныяк Тыва кызы үжен чылдар үезинде, мырынай аныяанда Кызыл хоорайга театр студиязынга өөренип киргеш, ону чедиишкиннг дооскан. Самба-Сюрюн Борбак-ооловна ол үеден эгелеп театрның шии артизи болгаш ыраажызы болу берген, ынчангаш Тываның хөгжүм-шии театрының эң баштайгы үндезилекчилериниң бирээзи болган.

Салым-чаяанныг, талантылыг артист бодунуң бүгү амыдыралын театр уран чүүлүнге, республиканың хөй мун көрүкчүлеринге бүрүү-биле бараан болдуруп, театрның сценазынга үзүктелиишкин чокка ажылдаан болгаш оортан хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Хөгжүм-шии театрынга ажылдап келген бүгү чылдарында Самба-Сюрюн Борбак-ооловна хөй шиилерге ойнап, уттундурбас болгаш катаптаттынмас чаагай овурхевирлерни тургускан.

«Хайыраан бот», «Инчеек», «Долуманың хуулгаазыны» болгаш өске-даа шиилерге кол рольдарны ол эн-не мергежилдии-биле күүседип, көрүкчүлерниң макталын болгаш хүндүткелин чедип алган. Республиканың девискээринге оон барбаан чери чок, бүгү кожуунларга, сумуларга, суурларга алдарлыг артист болгаш ыраажы Самба-Сюрюн Борбак-ооловнаны көрүкчүлер улуг хүндүткел-биле уткуп ап чораан.

Театр уран чүүлүнүң талантылыг ажылдакчызы С.-С. Б. Баир бодунун байлак дуржулгазын аныяк артистерге күзелдии-биле дамчыдып берип келген. Театр уран чүүлүн сайзырадырында ачы-хавыяалары дээш Самба-Сюрюн Борбак-ооловна Баирге Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп хүндүлүг атты тывыскан болгаш хөй санныг хүндүлел бижиктер-биле ону шаннаан.

Бедик мергежилдиг шии артизи, бедүүн, кижизиг, дыңнангыр эш Самба-Сюрюн Борбак-ооловна Баирниң чырыткылыг тураскаалы бистин чүректеривиске кезээде артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИНДЕН.

ЧАРЛАЛДАР

ҮНҮШ ҮЗҮН САДЫП

«Сибирь агросадыг» деп акционерлиг ниитилел үнүш саржаан доскаарлары-биле садып турар. Ону садып алыңар.

✦ ✦ ✦

БОКС МАРГЫЛДААЗЫ

Тыва Республиканың күрспорткомитединиң шилчип чоруур кубогу дээш улуг улустуң бокс маргылдаазы Өвүр кожуунунуң төвү Хандагайты суурга апрель 1-3 хүннеринде болур. Оон-биле чергелештир бокска ССРЭ-нин спорт мастеры болган Виктор Ивер-оолдуң ачазы Ивер-оол Ивер-оолдуң ачазы Ивер-оол Ивер-оолдуң ачазы Ивер-оол